

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Правління Бориса Годунова (1584-1605)»

Виконала: студентка V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Чермашенцева Н.О.

Керівник: к.і.н., проф.
Духопельников В. М.

Рецензент:

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СПІВПРАВИТЕЛЬ ЦАРЯ ФЕДОРА ІВАНОВИЧА	16
1.1. ПОЧАТОК КАР'ЄРИ	16
1.2. ЗАСНУВАННЯ ПАТРІАРШЕСТВА В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ	21
1.3. ВБИВСТВО ЦАРЕВИЧА ДМИТРА В УГЛИЧІ.....	25
1.4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ БОРИСА ГОДУНОВА	31
1.5. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ БОРИСА ГОДУНОВА	35
РОЗДІЛ 2. ЦАРЮВАННЯ БОРИСА ГОДУНОВА.....	40
2.1. ОБРАННЯ НА ЦАРСТВО	40
2.2. ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ЧАСІВ ЦАРЮВАННЯ БОРИСА ГОДУНОВА.....	47
2.3. ЛЖЕДМИТРІЙ І.....	54
2.4 ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ, ХВОРОБА ТА СМЕРТЬ	56
ВИСНОВКИ.....	60

ВСТУП

Становище Московської держави наприкінці XVI століття було не найкращим. Одноосібно володів державою деспотичний цар Іван IV, який всюди бачив недоброзичливців, змови та зраду. Цар поділив державу на земщину та опричнину. В опричних землях він усунув з посад чиновників, що були представниками старої родової знаті. Замість них, по кар'єрних сходах почали просуватися нові люди, менш родовиті та впливові. Розрахунок царя був саме на те, що нові дворяни будуть завдячувати йому своїм становищем і, з часом, зможуть стати його вірними слугами та однодумцями. За таких умов отримав свій перший чин дядько Бориса Годунова Дмитро Іванович.

Племінники виховувалися при дворі, і звісно ж, молодий Борис саме при дворі і почав робити свою кар'єру. Згодом, Борис Годунов став одним з найближчих до царя чиновників. Дмитро та Борис Годунови користувалися довірою царя. Ще за деякий час, стали його родичами. Сестра Бориса Ірина вийшла заміж за сина царя та майбутнього спадкоємця престолу Федора.

Наприкінці XVI століття в Московській державі настала династична криза. Цар Федір помер не залишивши спадкоємця. У запеклій боротьбі за престол переміг Борис Годунов. Він став першим обраним царем.

Період його царювання був важким. В країні стався великий голод, основною причиною якого стали кліматичні зміни. Заходи боротьби з ним були не надто ефективними і збільшили градус напруги у суспільстві. Це стало причиною активізації народного руху проти існуючої влади. Країною прокотилася хвиля повстань. Влада жорстоко придушувала прояви невдоволення.

Ще одним викликом цареві стала поява самозванця, що оголосив себе сином Івана IV Дмитром. На чолі війська Лжедмитрій I вирушив у напрямку столиці. Цар Борис раптово помер і самозванець, з допомогою бояр, зайняв його місце. Дружину та сина Бориса Годунова було вбито, а його прибічники стали об'єктами переслідування.

Актуальність дослідження. Увага представників історичної науки до правління Бориса Годунова пов'язана з початком смутного часу, його значенням в соціально-економічній кризі, що охопила Московську державу, зумовлена цікавістю до його становища першого виборного царя.

Просування Годунова до вищої влади в країні, хід боротьби за владу не можливо розглядати поза дослідженням питання взаємодії держави та церкви, що традиційно є одним з найскладніших питань в історії. Саме за часів правління Бориса Годунова в Москві було засновано патріаршу кафедру. Перший московський патріарх – Іов був з одним з вірних союзників Годунова. Він допоміг Борисові вступити на престол, а церква стала тісно співпрацювати з державною владою. Церква надавала підтримку політичним реформам, які проводив уряд.

Період правління Бориса Годунова є надзвичайно важливим в історії Московської держави. Були визначені пріоритетні напрямки зовнішньої політики держави. Найбільших успіхів вдалося досягти у південному та східному напрямках.

На наступні майже триста років було визначено статус найбільшого за чисельністю стану в країні - селян. Вони були позбавлені можливості переходу від одного поміщика до іншого. Це зумовило особливості розвитку держави на наступні століття.

Період правління Бориса Годунова є одним з найважливіших в історії Московської держави. Вивчення цього періоду представляє науковий та практичний інтерес. Врахування досвіду минулого може дозволити уникнути помилок у сучасності, обрати ефективні методи управління державою, засоби провадження політичних та соціальних реформ, здійснювати пошук компромісних рішень для подолання політичних розбіжностей та гострих протиріч.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя в Російській державі кінця XVI – початку XVII століття.

Предметом дослідження є життя та діяльність влади Бориса Годунова, внутрішня та зовнішня політика, відносини з оточенням та церквою.

Хронологічними межами дослідження є 1584-1605рр. Вибір такого періоду дослідження обумовлений тим, що саме у 1584 році Борис Годунов став фактичним співправителем царя Федора Івановича, а в 1605 році його життєвий шлях завершився

Територіальними межами дослідження є Московська держава в кордонах кінця XVI – початку XVII століть.

Джерельна база є досить обширною. З літописних джерел можна виділити «Повесть о честном житии царя и великого князя Федора Иоановича». Її автором був перший московський патріарх Іов. Про Бориса Годунова він писав так: «...достойным соправителем Федора, был его шурин, слуга и конюший, старший боярин, Борис Федорович Годунов, который, зело преизрядною мудростию украшен и саном паче всех и благим разумом превосходя».¹

Цінні відомості про Московську державу кінця XVI – початку XVII століть містить твір Григорія Котошихіна «О Росии, в царствование Алексея Михайловича. Современное сочинение Григория Котошихина». Його автором був піддячий Посольського приказу, що в 1664 році був вимушений залишити рідну країну. Знайдений в бібліотеці Уппсальського університету в 1838 році авторський текст, було опубліковано кілька разів. Найбільш повною вважають публікацію 1906 року².

В період правління В.Шуйського світ побачило «Сказание о Гришке Отрепьеве». В ньому образ Бориса Годунова є негативним. «... Все правление Федора — это козни Бориса против великих российских бояр. Получается, что в царствование Федора единственным полномостным правителем был царев шурин Борис Годунов. Возжелав высшей власти, он стал изводить царский род и великих бояр. Первое, что сделал он после смерти Ивана Грозного,— отослал

¹ Полное собрание русских летописей, т. XIV. М., 1965, с.96

² Исторический архив, т. IV. М.-Л., 1949, с. 30-37; ср.: Котошихин Г. О Росии в царствование Алексея Михайловича. СПб., 1906, с.294

в Углич царевича Дмитрия с матерью и с отцом царицы Федором. Других же Нагих определил в заточение по разным городам».¹

З документальних джерел можна виділити «Розрядну книгу 1475-1598 рр». Записи за 1598 р. містять дані про приєднання земель до Московської держави. В «Розрядних книгах 1598-1638 рр.» наявні дані про Серпухівський похід.²

Матеріали Углицької слідчої справи про смерть царевича Дмитра проливають світло на хід подій одразу після загибелі царевича, містять офіційні висновки слідчої комісії.³

«Соборное определение об избрании царем Бориса Федоровича Годунова» містить текст присяги новому цареві. Збереглося два документи, що містять відомості про кількість учасників собору. М.М. Карамзин нарахував 500 виборців, С.М. Соловйов – 474, В.О. Ключевський – 512. Перший текст помічено липнем 1598 року, а другий – 1 серпня того ж року. Але аналіз обох документів, назв посад дозволяє зробити висновок, що різниця в часі між двома грамотами складає не два-три тижні, а декілька місяців.⁴

Сучасник Бориса Годунова дяк Іван Тимофеев залишив нам записи про суспільно-політичне життя Російської держави кінця XVI – початку XVII століть. Він став свідком багатьох подій того часу. Його свідчення відрізняються докладністю опису подій. «Временник Івана Тимофеева» включає оцінку подій самим автором.⁵

Багато цінної інформації міститься у Актах, зібраних у бібліотеках та архівах Російської імперії Археографічною експедицією⁶, Центральному державному архіві древніх актів, збірках Російського історичного товариства.

Літописні джерела зібрані у російському багатотомному виданні «Полное собрание русских летописей». До 35-томного видання входять Лаврентіївський, Іпатіївський, Новгородські, Псковські та інші літописи.¹

¹ Морозова Е.Н. Смутное время в России. М.: 2002. с.159

² Разрядные книги 1598-1638 гг. М., 1974, с. 44

³ Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г., ч. II. М, 1913

⁴ Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978, с.96

⁵ Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 195

⁶ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией, т. 2. СПб., 1832, с.19.

З джерел іноземного походження уваги заслуговують свідчення англійських послів Д. Горсея² та Д.Флетчера³, австрійських послів Варкоча та Паулі⁴, литовського підканцлера А. Барановського, голландця И. Масси⁵, придворного римського імператора М. Шиле⁶, щоденники співробітників польського посольства.

Джерельна база представлена офіційними документами, літописами, письмовими свідченнями сучасників подій, як серед співвітчизників Бориса Годунова, так і іноземних спостерігачів.

Метою дослідження є ознайомлення з суспільно-політичним життям Російської держави кінця XVI – початку XVII століть.

Для виконання мети вирішити наступні завдання:

1. дослідити джерельну базу з даного питання;
2. розглянути основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики, методи управління Бориса Годунова;
3. розкрити сутність проведених Борисом Годуновим реформ.

Огляд літератури та джерел. Особистість Бориса Годунова завжди приваблювала дослідників. Він був першим обраним царем в Московській державі. Його особисті якості та діяльність викликають різні оцінки у дослідників. Багато істориків, починаючи з В.М. Татищева та М.М. Карамзина намагалися відповісти на питання: в чому причина політичного успіху Годунова і чому його життєвий шлях закінчився трагічно.

Вже сучасники царя намагалися дати йому характеристику. Дяк Іван Тимофєєв визнавав розум та неабиякі здібності Бориса: «хотя и были у нас после него другие умные цари, но их разум лишь тень по сравнению с его разумом»⁷. Він дає високу оцінку діяльності Бориса Годунова. «Он делал добрые дела прежде всего для бога, а не для людей: усердный ревнитель о

¹ Полное собрание русских летописей, т. XIV. М., 1965

² Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1907, кн. 2, с. 52-53

³ Флетчер Д. О государстве Русском. СПб., 1906, с. 117

⁴ Письмо Л. Паули (апрель 1588 г.). — Haus-, Hof-und Staatsarchiv. Wien, Russland I, Fasz. 2, 1588, f

⁵ Исаак Масса. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1937, с. 21.

⁶ Донесение М. Шилия о поездке в Москву (1598 г.). М., 1875

⁷ Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 1951 – с. 34

всяком благочестии, он был прилежным охранителем старинных церковных порядков; был щедрым помощником нуждающимся, кротко и внимательно выслушивал всевозможные просьбы народа о всяких вещах; он был приятен в своих ответах всем, жалующимся на обидящих, и быстро мстил за обидимых и вдов; он много заботился об управлении страной, имел бескорыстную любовь к правосудию, нелицемерно искоренял всякую неправду, даже чрез меру заботился о постройке в городах разных зданий для наполнения царства и снабжения их приличными украшениями; во дни его (управления) домашняя жизнь всех протекала тихо, без обид, даже до самого начала поры безначалия на земле, (которая началась) после него; тех, кто насилывал маломощных, он с гневом немедленно наказывал, разве только не доходил до него слух о таких обидах; он был крепким защитником тех, кого обижали сильные, вообще об утверждении всей земли он заботился без меры, пока не был захвачен властолюбием; он старался наказаниями совсем искоренить привычку к чрезмерному богомерзкому винопитию; всякому взяточничеству сильных было от него объявлено беспощадное уничтожение, ибо это было противно его характеру; всякого зла, противного добру, он был властный и неумолимый искоренитель, а другим за добро искренний воздаятель».¹ Слід зазначити, що дяк не був в числі прихильників Годунова. Він вважав Бориса хитрою та неширою людиною, що приклала максимум зусиль для отримання влади. «Получив такую славу, он тотчас же переменился и оказался для всех совершенно нестерпимым, ко всем жестоким и тяжким; сделав людям немного добра, он этим обманул свою державу. Солгав, он приобрел себе великое и обширное царство»¹. Но Тимофеев, по его собственному признанию, так и не понял, что преобладало в личности «работаря» - добро или зло. «В начале же смерти его никто же весть, что воздолеет и кая сторона мерила перетянет дел его, благая или злая».²

¹ Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 1951 – с. 12

² Там же – с. 17

М.М. Карамзин бачив в ньому людину, яка заради влади була готова на все. «Если бы родился на престоле, то заслужил бы имя одного из лучших венценосцев в мире; но рожденный подданным с необузданной страстью к господству, не мог одолеть искушений там, где зло казалось для него выгодною»¹. В очах Карамзина лише законні самодержці могли забезпечити порядок в країні. Борис же узурпував владу, за що й поплатився своїм життям. М.М. Карамзин дає неоднозначну оцінку діяльності Бориса Годунова, відзначаючи його успіхи, не забуває про усунення конкурентів. «Он не был, но бывал тираном; не безумствовал, но злодействовал подобно Иоанну, устраняя совместников или казня недоброжелателей. Если Годунов на время благоустроил Державу, на время возвысил ее во мнении Европы, то не он ли и ввергнул Россию в бездну злополучия, почти неслыханного - предал в добычу Ляхам и бродягам, вызвал на феатр сонм мстителей, и самозванцев истреблением древнего племени Царского»².

С.М. Соловйов не визнавав видатного таланту Бориса Годунова, як державного діяча. Його сходження на престол історик пояснював підтримкою багатьох авторитетних осіб: патріарха Іова, цариці Ірини, приказних дяків. Невдачі пояснював підозрлістю та недовірою оточенню. «Неуверенность в собственном достоинстве, правах, средствах не могла дать ему необходимого в его положении величия и развила в нем эту мелкую болезненную подозрительность, заставившую его осквернить царство доносами неслыханными»³.

З більшою симпатією ставився до Бориса Годунова С.Ф. Платонов. Він писав: «Без сомнения, Борис обладал политическим умом и превосходил личными своими качествами всех своих соперников»⁴. Історик вважав, що той був жертвою «обывательского злословия» сучасників. Проаналізувавши у своїй роботі цілий ряд відомостей XVII століття, в яких стверджувалося, що царевич

¹ Карамзин Н.М. История Государства Российского. Кн.IV. Ростов н/Д; 1994; с .227

² Там же, с.231

³ Соловьев С.М. Сочинения. В18 кн. История России с древнейших времен. Т. 8. / Отв.ред. Ковальченко И.Д., Дмитриев С.С. – М., 1989. – Кн. 4

⁴ Платонов С. Ф. Борис Годунов. Пг., 1921, с.38

Дмитро був вбитий за наказом Бориса Годунова, С.Ф. Платонов дійшов висновку, що ці звинувачення є наклепом. «Борис-правитель, делая свою сестру-царицу соправительницей скорбного главою царя, этим самым поражал Димитрия вернее, чем ядом и ножом: он уготовил ему политическую смерть ранее физической и в последней не нуждался»¹. Причиною успіху Годунова він бачив гострий розум, організаційні здібності, талант державного діяча. Невдачі Бориса він вважав роковим збігом обставин.

С.Ф. Платонов дає Борисові Годунову наступну характеристику: «Что касается личных качеств Бориса, то они способны подкупить многих в его пользу. Он усвоил привычку сдерживать себя, управлять собой; он являлся всегда со светлым, приветливым и мягким обращением. И даже на высоте власти никогда не давал окружающим чувствовать своего могущества. Обычаи опричнины, где безнравственность доходила до последних пределов цинизма, а людская жизнь ценилась очень дешево, на поведении Бориса отразилась слабо. Правда, Борис легко смотрел на жизнь и свободу с нашей точки зрения. По меркам того времени Борис был достаточно гуманной личностью: даже в минуты самой жаркой его борьбы с боярством «лишней крови» он не когда не проливал, и сосланных врагов приказывал держать в достатке»².

Далі С.Ф. Платонов пише, що Борис «мало отличаюсь в нравственном отношении от своих современников в сфере политики, тем не менее остался нравственным человеком в частной жизни. Есть известия, что он был хороший семьянин и очень нежный отец. Мягкий по своей натуре, он не любил военного дела, по возможности избегал войны и почти никогда сам не предводительствовал войском»³. С.Ф. Платонов наголошує, що Годунов був здатним на сміливі вчинки: «во время ссоры Грозного с сыном Иваном закрыл его собой от ударов отца»⁴.

¹ Платонов С. Ф. Борис Годунов. Пг., 1921, с. 44

² Там же, с. 23

³ Там же 1921, с. 48

⁴ Там же, 1921, с. 48

М.І. Костомаров бачив у Годунова переважно негативні риси, навіть в його добрих вчинках бачив дурні мотиви. «Красивый собой, он отличался замечательным даром слова, был умен, расчетлив, но в высокой степени себялюбив»¹. На думку історика, Борис «в качестве государственного правителя не мог быть дальнзорким, понимал только ближайшие обстоятельства и пользоваться ими мог только для ближайших и своекорыстных целей»². При цьому «он умел надевать на себя личину благочестия, показывать доброту и милосердие, а где нужно – строгость и суровость. Постоянно рассудительный, никогда не поддавался он порывам увлечения и действовал всегда обдуманно»³.

Після критичного аналізу свідчень сучасників Бориса, історики склали зовсім інший його образ.

Говорячи про Годунова В.О. Ключевський підкреслював у нього цілу низку позитивних якостей: глибокий розум, розсудливість, вміння керувати державою: «Борис и на престоле правил так же умно и осторожно, как прежде, стоя у престола при царе Федоре...Он много похвального учинил в государстве, был светлодушен, милостивив и нищелюбив»⁴. На думку історика, саме ці якості забезпечили успіх Борисові на Земському соборі 1598 года. При цьому, Ключевський підкреслює його користолюбство: «Его упрекали в ненасытном властолюбии и преследовании без разбора оболганных людей».⁵

О.О. Зимин, як і багато інших дослідників вважав, що Борис Годунов зумів захопити владу в країні завдяки тому, що багато років був співправителем царя Федора Івановича. Причину падіння Бориса він бачив в тому, що його політика призвела до перенапруження сил та, згодом, вилилася в соціальний вибух – селянську війну закріпачення.⁶

¹ Костомаров Н.И. Господство дома св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Воениздат, 1993. – 354с

² Там же, 361с

³ Там же, 362с

⁴ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. М., 1987. Т. I–IX., с. 56

⁵ Там же, с. 64

⁶ Зимин А.А. В канун грозных потрясений. М., 1983 с. 52

У роботі Б.Д. Грекова «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века» докладно описано зміни в положенні селян наприкінці XVI – початку XVII століть.

Про основні тенденції в економічному, суспільно-політичному та культурному житті Московської держави цього періоду написав у своїй книзі «История России. Московское царство» В.Г. Вернадський.

Увагу до ролі Бориса Годунова у закріпаченні селян приділяє у своїй роботі «Закрепощение крестьян и классовая борьба в России» В.П. Корецкий: «Начало царствования Годунова казалось на редкость благополучным. Но то была только видимость. Попытки навязать народу крепостнический режим наталкивались на глухое сопротивление масс, усиливавшееся от года к году. Признаки недовольства можно было заметить повсюду - в сельской местности и в городах».¹

З таких самих позицій оцінювала діяльність Бориса Годунова Є.Н. Кушева: «Главной причиной неудачи был, конечно, крепостнический курс правящих верхов. Борис вынужден был расплачиваться за свою политику. Он видел кругом смятение умов, измену. Агитация в пользу «доброего» царя распространялась повсюду, словно поветрие. Бессилие порождало жестокость. После расправы с вождем повстанцев - Хлопком в 1603 году пытки и казни превратились в повседневное явление. Восставшие холопы, посадские люди, крестьяне не могли рассчитывать на снисхождение. Крепостническое государство старалось виселицами оградить себя от народного гнева. В наиболее жестоких формах террор применялся в отношении низов, а не дворянства».²

А.Н. Сахаров позитивно оцінював внутрішню та зовнішню політику Бориса Годунова і вважав, що тільки обставини завадили йому реалізувати всі свої наміри: «... Значение деятельности Бориса велико, он реформировал внутреннюю и внешнюю политику, в 90-е гг. заключает выгодное перемирие с

¹ Корецкий В.И. Закрепощение крестьян и классовая борьба в России. М., 1986. с.128

² Кушева Е.Н. К истории холопства, стр. 83-90

Польшей, проводит победоносную войну со Швецией, возвратив многое из потерянного Грозным в Ливонской войне и расширив выход к Балтийскому морю. За Россией окончательно закрепляются Сибирь, строятся города, укрепляются границы».¹

Л.М. Гумільов вважав Бориса Годунова: «... настоящим реформатором и по-своему справедливым, хотя и крутым человеком: он хотел, чтобы всем было одинаково плохо. Конечно, порядок, установленный Годуновым, был лишен тех крайностей и злодеяний, которые происходили при Иване Грозном. Но режим во время его царствования, которое официально началось в 1558 году, после смерти Федора, вполне можно назвать полицейским. Этот режим оказался довольно тяжел для всего населения страны. Никто не чувствовал себя ни на одну минуту вы безопасности: знакомые, слуги, родственники всегда могли донести, и последствия этого могли быть самые печальные. Правда, казни применялись мало, «воров» в основном отправляли в ссылку...».²

Р.Г. Скринніков намагався дати Борисові нову оцінку, як державному діячеві. Дослідник звернув увагу на походження та діяльність Бориса ще за часів Івана IV, та звернув увагу на те, що своїм високим становищем він був зобов'язаний опричнині, дядькові Дмитрові та вдалому шлюбу з дочкою Малюти Скуратова Марією. Шлюб сестри Ірини з царевичем Федором зміцнив його позиції при дворі. Борис зміг посісти престол тільки завдяки інтригам та підтримці однопумців³.

Сучасні дослідники приділяють особливу увагу передвиборчій діяльності Бориса Годунова. В. Рогоза у своїй статті «Борис Годунов использовал PR-технологии в предвыборной борьбе?» виділяє умови, які сприяли піднесенню Бориса Годунова: «В годы царствования Федора Иоанновича в результате острой борьбы, унесшей не один десяток жизней, Годунов смог стать соправителем государства, принимающим решения от имени самодержца, и

¹ Сахаров А.Н. Смута в Московском государстве. М.: «Современник» 1989г. с.135

² Гумилев Л. От Руси к России. М.: «Издательство АСТ», 2002. с.150

³ Скринников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978.

заручиться поддержкой Православной церкви, организовав избрание на Руси патриарха»¹.

В.С. Блеклов у статті «Общий обзор Бориса Годунова» аналізує ставлення сучасної російської спільноти до Бориса Годунова: «Русская общественность до настоящих дней считает, царя Бориса Годунова, вдохнителем убийства царевича Дмитрия в Угличе. Он считает - «благодаря» тоже только что выделенным «стараниям» царя, по «Борису Годунову». Прямо называя его, при этом, - со страниц многочисленных газетных и журнальных публикаций, в многочисленных радио и телепередачах - царем-убийцей»².

Автор роботи «Последние Рюриковичи и закат Московской Руси» М.И. Зарезін стверджує, що «первая потерянная нами Россия - уникальная цивилизация, которая не растворилась в потоке времени, о том, что Московская Русь - особая социально-политическая формація»³.

В.М. Козляков у своїй книзі «Борис Годунов: Трагедия о добром царе» стверджує, що Борис Годунов у роки правління Федора Івановича показав себе вмілим політиком, який вдало користувався невдачами своїх ворогів⁴.

Події періоду кінця XVI – початку XVII століть в Московській державі не залишились поза увагою майже кожного з істориків Росії. Кожен з них детально розглядав події та визначив, з власної точки зору, причини настання «Смутного часу».

Методологія дослідження. В якості основних методів дослідження було використано методи об'єктивності та історизму, що дозволили розглянути еволюцію предмета дослідження.

Принцип об'єктивності, за умови вивчення всього масиву фактів, дозволяє вивчити закономірності процесів історичного розвитку, та зробити висновки на основі наукової аргументації.

¹ Борис Годунов использовал PR-технологии в предвыборной борьбе [Электронный ресурс]//Город Москва/ В.Н. Рогоза. Москва, 2010. Дата обращения: 21.03.2021 URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/litenc>

² Общий обзор Бориса Годунова. [Электронный ресурс]: электрон. путеводитель / В.С. Блеклов. Дата обращения: 14.04.2021 URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/litenc>

³ Зарезин М. «Последние Рюриковичи и закат Московской Руси», Изд. «Вече», 2020, 543с.

⁴ Козляков В.М. *Борис Годунов: Трагедия о добром царе.* - М.: Молодая гвардия, 2017, 311с.

Завдяки принципу історизму маємо можливість дослідити динаміку історичних процесів, виявити особливості, обумовлені зв'язком з іншими явищами та процесами.

В роботі використано порівняльно-історичний метод, що дає можливість виявити за допомогою порівняння відомостей з різних джерел ставлення до правителя його сучасників, проаналізувати різні події в межах періоду дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона може бути використана для більш глибокого висвітлення історії вказаного періоду.

Робота складається зі вступу, двох розділів, п'яти підрозділів у першому розділі та чотирьох – у другому, висновків та списку використаних для написання роботи джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. СПІВПРАВИТЕЛЬ ЦАРЯ ФЕДОРА ІВАНОВИЧА

1.1. ПОЧАТОК КАР'ЄРИ

Борис Годунов народився у 1551 році в родині дрібного в'яземського поміщика Федора Івановича, який мав прізвисько «Кривий».

Згідно з легендою, пращуром нашого героя був татарський мурза Чет, що з'явився на Русі за часів правління Івана Калити. Монахи Іпат'євського монастиря в Костормі склали «Сказання про Чета», єдиного джерела відомостей про легендарного предка Бориса Годунова.

Згідно іншої версії, пращури Годунових були костромичами і служили боярами при московському дворі. Згодом, Годунови втратили плив при дворі та перетворилися на в'яземських поміщиків. Опікуном Бориса та його сестри Ірини після смерті батька став їх дядько Дмитро Іванович.

Підчас розділу держави на земщину та опричнину, В'язьма опинилася в числі опричних володінь царя Івана IV. Низьке становище Дмитра Івановича Годунова зіграло позитивну роль. Він був зарахований до опричного корпусу і отримав придворний чин постільничого. До його обов'язків входило забезпечення побуту царської родини. Постільничому були підпорядковані слуги та варта. Враховуючи постійний страх змов, Дмитро Годунов зумів заслужити довіру царя та став одним з найближчих радників Івана IV.

Племінники царського постільничого – Борис та Ірина – виховувались при дворі, зростали разом з царськими дітьми. Вони були навчені грамоті. Доказом цього може слугувати документ про пожертву родинної вотчини Іпат'євському монастирю, власноруч підписаний Борисом Годуновим¹.

Майбутній цар отримав дещо обмежений обсяг знань. Сучасники звертали увагу на те, що Борис Годунов не проходив по «стеже буквенного учения» и

¹ Чтения в Обществе истории и древностей истории, 1897, кн. 1, с. 6-7.

«первый таков царь не книгочий нам бысть»¹. Ймовірно, що дяк Іван Тимофеев мав на увазі погане знання Борисом Годуновим Святого Письма.

Малоосвіченість не стала перепорою для просування кар'єрними сходами. Ледь набувши повноліття, Борис Годунов вступив на службу до Постільного Приказу. За невеликий проміжок часу він отримав свій перший придворний чин – царського стряпчого. До обов'язків царського стряпчого входило приносити страви з кухні до дверей столової палати, слідкувати за одягом царя, під час військових походів виконувати обов'язки зброєносця.

В 1570 році Борис Годунов став зятем всесильного Григорія (Малюти) Бельського-Скуратова, одружившись з його дочкою Марією. Годунови та Скуратови віднині були союзниками у придворних інтригах. Покращити придворне становище можна було завдяки родинним зв'язкам з царською сім'єю. Родичка Годунових, Євдокія Сабурова, стала дружиною старшого сина царя - Івана. Проте, всього за рік через відсутність дітей всесильний тесть відправив її до монастиря. В цей час Малюта Скуратов загинув у Лівонії. Становище при дворі ставало нестабільним. Для виправлення ситуації Дмитро Годунов видав заміж свою племінницю Ірину за молодшого сина царя - Федора.

Після розпуску опричної армії Дмитро Годунов отримав боярський чин. 28-річний Борис також був вшанований боярським чином. Становище Годунових при дворі зміцнилося. Дмитро Іванович та Борис Федорович Годунови стали радниками царя. Свідомством високого статусу Годунових можна вважати те, що на час військових походів цар залишав опікунами свого молодшого сина саме їх.

Наприкінці 1570-х років дрібні в'яземські поміщики Дмитро та Борис Годунови стали придворними боярами, радниками царя, а їх близька родичка Ірина – дружиною царського сина.

Спадкоємцем престолу був старший син царя – Іван. Проте, події 1581 року відкрили шлях до престолу молодшому царевичеві Федору. У випадку гніву цар відлупцював старшого сина, який за короткий час помер.

¹ Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 1951, с. 56.

«Великий князь весьма разгневался и так ударил сына посохом по голове, что тот через три дня скончался»¹. Борис Годунов вступився за спадкоємця та отримав травми.

К моменту смерті Івана IV Борис Годунов вважався одним з найвпливовіших та близьких до царя чиновників. Спадкоємець царя, 27-літній Федор, був людиною, позбавленою прагнення до вищої влади, хворобливою та надзвичайно богобоязненою. Дяк Іван Тимофєєв писав про царя Федора: «Он всего себя предал Христу и все время своего святого и преподобного царствования, не любя крови, как инок проводил в посте, в молитвах и мольбах с коленопреклонением – днем и ночью, всю жизнь изнуряя себя духовными подвигами».²

Англійський посланець Д.Флетчер відзначав, що цар «прост и слабоумен, мало способен к делам политическим и до крайности суеверен».³

Федір був нездатним до управління державою, тому помираючи, Іван IV призначив регентську раду. До її складу увійшли удільний князь Іван Мстиславський, боярин Іван Шуйський, дядько царя Федора Микита Романов-Юр'єв та Богдан Бельський. Новий цар не користувався повагою у бояр. «Бояре долго не могли поверить, что царя Ивана нет более в живых, когда же они поняли, что это не во сне, а действительно случилось, через малое время многие из первых благородных вельмож, чьи пути были сомнительны, помазав благоухающим миром свои седины, с гордостью оделись великолепно и, как молодые, начали поступать по своей воле; как орлы, они с этим обновлением и временной переменой вновь переживали свою юность и, пренебрегая оставшимся после царя сыном Федором, считали, как будто и нет его...»⁴.

Після коронації новий цар вшанував свого шурина посадою конюшого. Царський конюший – це одна з найпрестижніших посад того часу.

¹ Исаак Масса. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1937, с. 21.

² Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 1951,178.

³ Флетчер Д. О государстве Русском. СПб., 1906, с. 152-153.

⁴ Временник Ивана Тимофеева. М.- Л., 1951,178.

Борис Годунов завідував усіма царськими конюшнями, селами та слободами – кінними заводами. Після смерті Микити Романов-Юр'єва Борис Годунов обійняв його посаду в регентській раді. Основним завданням регентської ради було зміцнення влади царя Федора. Для цього проводились кадрові зміни в адміністрації. Англійський посланець Джером Горсей писав: «по всему государству, были сменены неправосудные чиновники, судьи, воеводы и наместники и на их должности назначены были более честные люди, которым поведено под страхом строгого наказания прекратить лихоимство и взяточничество, существовавшее при прежнем царе, и отправлять правосудие без лицепрятия, а дабы это могло быть исполнено, им увеличили их поместья и годовые оклады»¹.

Нова влада зіштовхнулася з фінансовими складнощами. З нагоди коронації, новий цар роздав великі суми грошей боярам. До того ж, після ревізії, проведеною за ініціативою Бориса Годунова, було виявлено розкрадання казни. Скарбників Петра та Володимира Головіних звільнили з посад, позбавили майна та відправили у заслання.²

Для поповнення казни в 1584 році було скасовано податкові привілеї великих землевласників. Оподаткування стало більш рівномірним. Це дозволило збільшити розмір надходжень до казни та налагодити роботу фінансової системи держави.

В регентській раді панувала атмосфера суперництва. Польський посланець писав про постійні міжусобиці: «...Вот и сегодня я слышал, что между ними возникли большие споры, которые едва ли не вылились во взаимное убийство и пролитие крови».³

Задля зміцнення своїх позицій Борис Годунов вдавався до усунення своїх конкурентів. Богдан Бельський пішов у відставку ще до коронації царя Федора. Іван Мстиславський став ченцем у ченці в Кирилівському монастирі на

¹ Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1907, кн. 2, с. 52-53.

² Сказанія Авраамія Палицына. М.- Л., 1955, с. 104

³ Historia Russia monumenta, t. II. СПб., 1841, с. 2-3.

Білоозері після того, як Москвою поширилися плітки про його причетність до замаху на Бориса Годунова.

Здоров'я Федора було слабким. Під час важкої хвороби царя навесні 1586 року Москвою ширилися чутки про те, що Борис Годунов планує посадити на престол австрійського принца.

Негативну реакцію викликала новина про запрошення іноземних лікарів для цариці Ірина, яка вже довгий час не могла подарувати царю спадкоємця.

Наслідком цього стало народне обурення. Народ увірвався до Кремля і заповнив майдан перед Грановитою палатою. Москвичі вимагали видати Бориса Годунова. Бояри намагалися заспокоїти людей.

Бояри Шуйські прагнули позбутися Бориса Годунова. Царю було подане прохання, підписане митрополитом Діонісієм, боярином регентом Іваном Шуйським та іншими членами Боярської думи «чтобы он, государь, чадородия ради второй брак принял, а первую свою царицу отпустил во иноческий чин».¹

Цар Федір не стерпів втручання до свого особистого життя. В жовтня 1586 року митрополит Діонісій був позбавлений свого сану. Його однодумці також були вислані до віддалених монастирів.

В грудні 1586 року в Москві була здійснена спроба заколоту проти влади. Спроба виявилася невдалою. Організатором був визнаний боярин Андрій Шуйський. Разом з боярином регентом Іваном Шуйським його було вислано з Москви².

На другому році правління царя Федора, усунувши конкурентів, Борис Годунов став фактично визнаним регентом держави. Він керував внутрішньою та зовнішньою політикою Московської держави.

¹ Попов А. Н. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в Хронографы. М., 1869, с. 187.

² Сказания современников о Дмитрии Самозванце, т. III. СПб., 1832, с. 256

1.2. ЗАСНУВАННЯ ПАТРІАРШЕСТВА В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Найважливішим досягненням періоду правління царя Федора Івановича та його співправителя Бориса Годунова є заснування патріаршества в Московській державі.

Влада царя Федора потребувала зміцнення. Держава була послаблена боротьбою бояр та антифеодальними повстаннями. Цар не користувався авторитетом у підданих. Поглибило кризові явища й усунення митрополита Діонісія. Монастирі не бажали миритися з відміною податкових привілеїв. Уряд потребував підтримки церкви. В 1586 році митрополитом став прибічник Бориса Годунова Іов. На відміну від Діонісія, він не користувався авторитетом та повагою в середовищі церковників, але був відданим союзником Бориса Годунова¹.

Свій перший духовний сан Іов отримав в Стариці у розпал чисток Івана IV. У певний момент місце ігумена старицького Успенського монастиря стало вакантним, і його посів Іов. В 1581 році він отримав Коломенське єпископство, а коли Борис Годунов прийшов до влади – Іов став архієпископом.

Ситуація в державі потребувала сильної церковної організації, що підтримує політику уряду. Влада використала вдалий момент для заснування патріаршества в Московській державі.

Після падіння Константинополя, православна церква, очолювана патріархом, переживала не найкращі часи. Місто знаходилося під владою мусульман – турок, які не підтримували православну церкву. Константинопольський патріарх гостро потребував грошових субсидій. Становище патріархів інших кафедр – Олександрії та Антіохії – було ще гіршим. Все частіше вони зверталися по субсидії до Москви. В Московській державі православна церква користувалася підтримкою держави та у зазначений час не потерпала від фінансових ускладнень.

¹ Центральный государственный архив древних актов, ф. 181, № 141, л. 91

В цей час у Москві почала формуватися доктрина «Москва – третій Рим». Сутність її полягала в тому, що Москва є головним оплотом православ'я. Православну церкву повинен очолювати патріарх¹.

Слід зазначити, що ця ідея не знайшла підтримку у вищих церковних ієрархів. Москва не отримувала прямої відмови від заснування патріаршої кафедри, але вирішення цього питання постійно затягувалось. Це можна пояснити побоюваннями у відмові у субсидіях.

За часів правління Федора Москву відвідав антиохійський патріарх Іоаким. Метою його візиту було отримання фінансової допомоги. З ним почали перемовини про заснування патріаршої кафедри у Москві. Іоаким пообіцяв передати вселенському патріархові прохання московітів, отримав гроші та поїхав. Слідом за ним до Москви прибув посланець з грамотою від вселенського патріарха Феокліта. В грамоті багато говорилося про фінансові труднощі, а про рішення питання щодо заснування патріаршої кафедри у Москві, не було ані слова. Лише на словах посланець переказав, що питання знаходиться на розгляді.

Невдовзі Феокліта було усунено від посади, а його місце посів Ієремія. Новий патріарх власною особою приїхав до Москви 21 липня 1588 року. Метою його візиту було отримання коштів на побудову нової церкви та виплати боргів. Виявилось, що рішення про заснування патріаршої кафедри у Москві до сих пір не прийнято. Ієремію запросили погостювати у Москві і почалися довгі перемовини, оскільки втратити такий шанс московський уряд не міг².

З боку патріарха в перемовинах брали участь митрополит Ієрофей та архієпископ Арсеній. Вони дають протилежну оцінку переговорному процесу. Ієрофей свідчить про погрози, шантаж та спроби підкупу з боку московітів. Архієпископ Арсеній, навпаки давав позитивну характеристику процесу

¹ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Одесса, 1912 – 208с

² Терновский Ф. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение к Древней Руси. Киев, 1875 , с.64

перемовин. Він свідчить, що зустріли вселенського патріарха та його почет в Москві тепло, висловлювали повагу.¹

На період проведення перемовин, нібито для забезпечення безпеки високих гостей, Ієремія зі своїм почтом був практично ізольований від зовнішнього світу. Їм надали просторе житло, забезпечили постачання їжі та напоїв з царської кухні. До патріарха приставили цілодобову охорону.

Ієремії лестила увага з боку московитів. В розмовах із радниками він говорив про те «и гели бы и хотел, то сам остаться патриархом»². Слова патріарха дійшли до вух московських правителів. Його почали всіляко підштовхувати до рішення залишитися в Московському царстві. Але патріарх це чув не від бояр чи царя, а від слуг та охоронців. Врешті-решт патріарх вирішив залишитись у Москві.

Цар Федір, отримавши інформацію про рішення патріарха, висунув ряд умов: «Будет похочет быти в нашем государстве цареградский патриарх Иеремя, и ему быти патриархом в начальном месте во Володимире, а на Москве бы митрополиту по-прежнему; а не похочет ... быти в Володимире, ино на Москве учинити патриарха из московского собору».³

Таким чином, за рішенням царя Федора та Боярської думи, патріарху запропонували переїхати до Володимира. В цьому випадку митрополит Іов залишається у Москві і стає фактичним головою церкви. Це дозволило би ще більше зміцнити позиції митрополита, і, враховуючи його лояльне ставлення до московського уряду, забезпечити максимально щільну взаємодію церкви з державною владою.

Про рішення, прийняте царем та Боярською думою, Ієремії повідомив Борис Годунов. Патріарх відмовився від такої пропозиції. Він заявив: «занеже патриархи бывають при государе всегда, а то что за патриаршество, что жити не при государе, тому статья никак не возможно»⁴.

¹ Вестник Европы, 1820, № 19, с. 22-23.

² Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978.- 78 с.

³ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Одесса, 1912, с. 117-118.

⁴ Там же, с. 120.

Після відмови патріарха, московська влада змінила тактику перемовин. Від вмовлянь вони перейшли до спроби підкупу. Представники московського уряду пообіцяли Ієремії та його почту багате грошове утримання та подарунки. Коли це не дало результатів, перейшли до погроз. Грекам дали зрозуміти, що їх не відпустять до тих пір, поки питання не буде вирішено в позитивну для Московської держави сторону. Ієремія погодився за умови того, що його разом з почтом відпустять з Москви¹.

Влада скликала священний собор, який шляхом таємного голосування повинен обрати трьох кандидатів, а цар – затвердити одного з них. Процедура була формальною. Були обрані три кандидати: митрополит Іов, новгородський архієпископ Олександр та ростовський архієпископ Варлаам. З трьох кандидатів цар Федір затвердив митрополита Іова. 26 січня 1588 року Іов став першим московським патріархом.

Ієремія сподівався якнайшвидше виїхати з Москви, але йому наполегливо порекомендували поїхати на молитву до Троїце-Сергієвого монастиря. Далі, пославшись на поганий стан доріг, запропонували ще погостювати.

За цей час в Москві склали соборну постанову про заснування патріаршества. Брати участь в соборі повинні були Ієремія та Ієрофей, але їм принесли підписати готову грамоту. Підписавши грамоту, греки нарешті змогли залишити Москву тільки в середині травня 1588 року. Цар Федір та цариця Ірина подякували церковним ієрархам та щедро нагородили їх коштами на будівництво нової патріаршої церкви.

В Москві влаштували велике свято з нагоди заснування патріаршої кафедри. Новоспечений патріарх об'їхав на віслиюку, якого вів Борис Годунов, Кремль. Хресний хід супроводжував натовп.²

Влада склала затверджену грамоту після сходження Іова на патріарший стіл, яка містила вказівку на виключну роль Московської держави: «Ветхий Рим падеся аполинариевоу ересью... второй же Рим, иже Константинополь...

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. 1. СПб., 1854, с. 1228

² Скрынников Р. Г. Борис Годунов. - М.: Наука, 1978. - 192 с.

от безбожных турок обладаем, твое же, о благочестивый царь, великое российское царствие - третий Рим – благочестием всех превзыде, и вся благочестивая царствие в твое едино собрана, и ты един под небесем, христианский царь, именуешься во вселенной, ко всех христианех...»¹.

Запровадження патріаршества у Московському царстві стало однією з найвизначніших перемог уряду Бориса Годунова. Ця подія дозволила йому домогтися декількох дуже важливих цілей. Вона дала Борисові Годунову популярності. До того ж, після зведення Іова в сан патріарха, по всій території Московської держави було засновано архієпископські, митрополичі та єпископські кафедри. Їх очолили однодумці Іова та Бориса Годунова. Лояльні до влади люди на високих церковних посадах забезпечували підтримку політики уряду, зрощування інтересів церкви та держави і робили неможливим розкол державної та церковної влади в країні.

Крім того, власна патріарша кафедра підвищувала престиж Московської держави у стосунках з іншими державами. Москва зайняла своє місце серед центрів православ'я поряд з Олександрією та Антіохією.

1.3. ВБИВСТВО ЦАРЕВИЧА ДМИТРА В УГЛИЧІ

15 (25) травня 1591 року в Угличі трапилась подія, яка мала фатальний вплив на судьбу Бориса Годунова. В цей день на задньому дворі палацу помер царевич Дмитро.

Дмитро був молодшим сином Івана IV та його шостої дружини Марії Нагої. Царевич народився 29 жовтня 1582 року. Після смерті отця, він з матір'ю та її родичами був відправлений до Углича. Марія Нагая не могла самостійно розпоряджатися доходами від князівства. Вона отримувала утримання з казни. Крім того, всім господарством розпоряджався, приставлений до цариці, дяк Михайло Битяговський. Сума утримання вважалася Марії Нагій мізерною. Вона та її родичі неодноразово зверталися з проханнями про збільшення суми

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. II. М., 1819, с. 93.

утримання до керуючого, але отримували відмову. З цієї причини, між Нагими та дяком Битяговським встановилися недоброзичливі стосунки. Михайло Нагий постійно «прашивал сверх государева указа денег ис казны»¹, а дяк йому відмовляв.

Наявні свідоцтва, що маленький царевич страждав від епілепсії. Припадки були частими та доволі сильними. Вдова Битяговського давала свідчення під час розслідування смерті царевича «многожды бывало, как ево станет бити тот недуг и станут ево держати Ондрей Нагой и кормилица и боярони и он...им руки кусал или за что ухватит зубом, то отъест»²

Слід зазначити, що рівень медичних знань XVI століття був недостатнім, надати кваліфіковану допомогу хворій дитині не могли. Епілепсія асоціювалася з одержимістю, кознями диявола. Вся допомога хворому на цей недуг полягала в тому, щоб не допустити травмування під час приступу. При цьому люди не мали уявлення про те, що може спровокувати приступ та як його можна попередити.

Картина трагедії, що сталася у Угличі, відновлена в деталях слідчою комісією.

15 травня 1591 року цариця Марія Нагая відпустила сина погратися на задньому дворі з однолітками під наглядом Василіси Волохової та ще двох няньок. Минуло зовсім небагато часу, як Марія Нагая почула крики з вулиці. Вийшовши на двір, мати побачила, що її син мертвий. Вона почала кричати та бити Василісу Волохову, звинувачуючи мамку та її сина Осипа в смерті царевича. Цариця наказала бити у дзвони та кликати народ. За короткий проміжок часу двір наповнився людьми. На звуки набату приїхав дяк Михайло Битяговський. Він намагався заспокоїти натовп. Саме Битяговський, його родич Качалов та їхні слуги перешкодили розправі над Волоховими. Марія Нагая та її брати, що приїхали на звук набату, звинуватили вже Битяговського в смерті

¹ Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г., ч. II. М., 1913, л. 7,37.

² Там же, л. 11, 15, 40, 46.

царевича. Розлючений натовп накинувся на Битяговського та його людей. Вони були вбиті.

В цей момент приїхали архімандрит Феодорит та ігумен Саватій, що служили обідню у монастирі поблизу. Почувши набат, служителі церкви відправили свого посланця до міста. Почувши новину про смерть царевича від свого посланця та слуги Нагої, священники поспішили на місце події. Поява ченців зупинила самосуд. В цей день загинули 15 людей. Їх тіла були скинуті у рів біля кріпосної стіни.

За декілька днів прибули урядові війська. Була створена комісія для розслідування смерті царевича Дмитра. Головою її став Василь Шуйський. Також до складу комісії входили митрополит Гелвасій, думний дяк Вилузгін та окольничий Клешнін. Враховуючи те, що Василь Шуйський та Борис Годунов були непримиренними опонентами, призначення головою слідчої комісії саме Шуйського, могло статися за ініціативи Боярської думи.¹ Вся практична частина слідства була покладена на підлеглих дяка Вилузгіна.

Версія про вбивство царевича була вперше озвучена його матір'ю та її родичами одразу після виявлення тіла. На слідстві брат Марії Михайло Нагий наполягав на тому, що Дмитра вбив син Битяговського, Микита Качалов та Осип Волохов. В ході слідчих дій було виявлено, що Михайло та Григорій Нагіє прибули на місце події із запізненням. Декілька свідків показали, що вони були п'яні. Михайло «прискочил на двор п'ян на коне» разом зі своїм братом Григорієм.² Враховуючи цю обставину, їх свідчення не можна розглядати, як точні та правдиві.

Безпосередніми свідками події були нянька Волохова, годувальниця Арина Тучкова, постільниця Мар'я Колобова та четверо хлопчиків, що грали з царевичем. Саме показання цих свідків стали ключовими в справі про смерть царевича. Хлопчики казали, що Данили Битяговського та Осипа Волохова

¹ Скрынников Р. Г. Борис Годунов. - М.: Наука, 1978. - 102 с.

² Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г., ч. II. М., 1913, л. 3, 7, 16, 40, 48.

поряд з царевичем не було. Поряд з царським сином знаходилися тільки вони, годувальниця та постільнича.

Слуги царського подвір'я – Ларіонов, Іванов та Гнідін – розказали слідству: «ажно деи бежит в верх жилец Петрушка Колобов, а говорит: тешился деи царевич с нами на дворе в тычку ножом и пришла деи на него немочь падучая... да в ту пору, как ево било, покололся ножом, сам и оттого и умер»¹.

Свідчення слуг підтвердив сам Петро Колобов, його мати Мар'я, годувальниця Тучкова та мамка Волохова.

Версію нещасного випадку підтвердив і стряпчий Юдін. За словами свідка царевич грав у дворі та напорівся на ніж.

Таким чином, свідків смерті царевича Дмитра було доволі багато. На допитах вони докладно змалювали одну й ту саму картину того, що трапилось. Комісія зробила висновок, що царевич загинув в результаті нещасного випадку.

Проте, в ході розслідування не було знайдено того самого ножа, з яким грав восьмирічний царевич. Існує велика ймовірність того, що він зник під час заворушень, одразу після події. Проте, є й інша версія. Р. Скринніков, аналізуючи матеріали справи про смерть царевича Дмитра, дійшов висновку, що ніж міг зникнути при спробі фальсифікації доказів родичами цариці.

Перед приїздом комісії Шуйського, Нагіє наказали слугам принести вимазані кров'ю ножі та покласти їх поряд з тілами вбитих під час заворушень Битяговськими, Качаловим та Волоховим. Прикажчик Раков розповів комісії: «Михайло мне Нагой приказал класти к Михайлу Битяговскому нож, сыну ево нож, Миките Качалову нож, Осипу волохову палицу»².

Незважаючи на висновки слідчої комісії, Московською державою почали ширитися чутки, що царевича було вбито. Саме таку версію в своєму листі лорду Берлі виклав англійський посланець Джером Горсей³.

¹ Там же, л. 28.

² Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г., ч. II. М., 1913, л. 49.

³ Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978.- 83 с.

Австрієць Лука Паулі був більш обережним в своїх висновках. В своєму донесенні він писав: «Между тем случилось так, что брат великого князя князь Дмитрий... резиденция которого находилась в Угличе, погиб»¹.

Існує версія, згідно якої свідчення у справі про загибель царевича Дмитра в результаті нещасного випадку, були отримані за допомогою погроз.

Але немає доказів того, що жителі Углича потерпали від гонінь під час проведення слідчих дій. Репресії почалися за кілька місяців після завершення слідства та були застосовані, перш за все, до тих, в кого було знайдене вкрадене під час заворушень майно Битяговських.

Після завершення слідства Марія Нагая припинила наголошувати на тому, що її сина вбили за наказом дяка Битяговського. Вона клопотала за своїх братів перед митрополитом Гелвасієм.

Родичі матері померлого царевича намагалися обернути ситуацію проти Бориса Годунова. Буквально наступного дня після загибелі Дмитра Нагіє почали ширити чутки про те, що царевича було вбито. Вони намагалися підняти народне повстання в Ярославлі, але спроба була невдалою.

За декілька днів Москвою прокотилася хвиля пожеж. Почалися вуличні заворушення. Нагіє спробували підняти бунт проти Годунових, розповсюджуючи чутки про те, що за їх наказом було вбито царевича. У підпалах також намагались звинуватити Годунових.

Для того, щоб заспокоїти населення, було проведено розслідування причин пожеж у Москві. Після опитування багатьох свідків, були проголошені винуватцями банщик Левко та його товариші. На суді вони дали такі свідчення: «Прислал к ним Офонасей Нагой людей своих – Иванка Михайлова с товарищи, велел им закупать многих зажигальников, а зажигати им велел московский посад во многих местах... и по иным по многим городам Офонасей Нагой разослал людей своих, а велел им зажигальников закупать, города и посады зажигать»².

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Russland I, Fasz. 3, fol. 74- 78.

² Учен. зап. Ин-та истории РАН ИОН, т. IV. М., 1929, с. 70.

Комісія Шуйського надала звіт та була розформована. Справу про пожежі в Москві вели інші люди. Матеріалі в цієї справи не збереглось.

На початку червня відбулось засідання вищих духовних чинів держави. Головував на ньому Іов. Представники церкви погодились з висновками комісії у справі про загибель царевича Дмитра. Також вони розглянули висновки комісії у справі про московські пожежі. Церковники погодились з тим, що винними у підпалах є Нагіє. Цар Федір наказав доправити винуватців у Москву.

Мати царевича Дмитра прийняла чернецтво та виїхала до монастиря на Білоозеро. Її брати опинилися у тюрмі. Мешканці Углича, що брали участь у заворушеннях та слуги Нагих були покарані на смерть або заслані до Сибіру.

Незважаючи на висновки комісії, що проводила слідство у справі загибелі царевича Дмитра, в Московській державі та за її межами довгий час ширилися чутки про те, що царевича було вбито за наказом Бориса Годунова.

Багато авторитетних дослідників дотримувалися цієї версії. Серед них був М.М. Карамзін. Можливо, це було пов'язано з тим, що сувій з матеріалами у справі про загибель царевича Дмитра при переформатуванні було невірно скомпоновано, переплутана послідовність його частин. Документ став схожим на обривчасті свідчення.

Версію про вбивство царевича підтримувало духовенство більш пізнього періоду. Ймовірно, що це було пов'язано з канонізацією Дмитра. За церковними правилами, святий не може бути самогубцем.

Згодом, з'явилася і набула популярності версія, що царевич грав не з ножем, а з горішками. За часів правління Василя Шуйського ця версія була дуже популярною.

Загибель царевича Дмитра була дуже важливою подією, що вплинула на долю Бориса Годунова. Після його смерті цар Федір залишився останнім представником правлячої династії. Його смерть відкрила шлях до престолу Борису Годунову.

Завдяки висновкам комісії у справі смерті царевича Дмитра і доведенню спроби фальсифікації доказів, Борис Годунов зміг позбутися впливових опонентів в особі родичів маленького царевича.

Мине ще небагато часу, і події в Угличі, супутні їм чутки, зіграють фатальну роль в долі Бориса Годунова. Вчасно підігріта цікавість людей до цих подій, слабка обізнаність та гостре бажання змін приведе до появи Лжедмитра, його піднесенню та втрати престолу сином Бориса Годунова Федором.

1.4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ БОРИСА ГОДУНОВА

Уряд Бориса Годунова досягнув успіхів у зовнішній політиці. Одним з пріоритетних її напрямків був прибалтійський. Основною метою було отримання доступу до торгових шляхів Балтійського моря. Це було дуже важливо для розвитку торгівлі з Європою.

Експансія у Прибалтику була одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики за часів правління Івана IV. Продовжив цей курс і уряд Бориса Годунова. Московська держава не вживала активних заходів у Прибалтиці, побоюючись союзу Швеції та Речі Посполитої. У 1590 році така небезпека зникла. Річ Посполита знаходилась у стані війни з татарами та турками. Саме з цієї причини вона не могла об'єднатися зі Швецією проти Московської держави. Час для початку воєнної кампанії було обрано вдало. До походу у Прибалтику були залучені всі наявні сили. На чолі війська став сам цар Федір¹.

Вже в січні 1590 року московськими військами був зайнятий Ям, заблоковано Копор'є та почато просування до Нарви. Загоном Дмитра Хворостиніна були розбиті шведські війська. Осадою Нарви командував Борис Годунов. Слід зауважити, що кар'єру він собі зробив при дворі, а військового

¹ Соловьев С.М. Сочинения. В18 кн. История России с древнейших времен. Т. 8. / Отв.ред. Ковальченко И.Д., Дмитриев С.С. – М., 1989. – Кн. 4, с.123

досвіду в нього не було. Вогонь артилерії він спрямував на міські стіни, а «по башням и по отводным боем бити не давал».¹ Це стало причиною великих втрат руської армії під час осади.

Штурм фортеці почався 19 лютого. Наступ проводився одночасно в семи місцях. Московське військо володіло чисельною перевагою над суперником. Незважаючи на це, шведам вдалося відбити наступ. Керівництво московського війська планувало перемістити до фортеці свіжі сили та продовжити наступ. Гарнізон захисників не міг поповнити свої ряди. Шведи втратили волю до перемоги. Втративши віру в те, що місто вдасться втримати, вони запросили про перемир'я. Положення гарнізону Нарві було настільки важким, що всього один рішучий удар з боку супротивника міг привести до її падіння. Проте, Годунов, як обережний політик, почав перемовини зі шведами. Вони намагалися максимально затягувати процес переговорів. Розрахунок шведів був на те, що незабаром прийде весна, лід на річці розтане і московська армія, розташована по обидва боки, опиниться розділеною. Це дозволить суттєво знизити мобільність супротивника. Передбачаючи таку ситуацію Борис Годунова, приймає рішення про укладання перемир'я зі шведами на їх умовах.

Згідно умов укладеного перемир'я Московська держава повернула собі Копор'є та Івангород. Під контролем Москви знаходилась берегова лінія між річками Нарвою та Невою, але сама фортеця Нарва залишилась під владою Швеції. Головна мета походу не була досягнута.

Король Швеції Юхан III не визнавав свою поразку та готувався до реваншу. Він звернувся по допомогу до Речі Посполитої, але не отримав її. Швеція знайшла іншого сильного союзника в особі Кримського ханства. В свою чергу Кримське ханство могло розраховувати на підтримку Османської імперії. Турецька артилерія та яничари увійшли до складу війська хана Кази-Гірея. Шведський король провів мобілізацію до війська на своїх землях. Об'єднана армія шведів, татар та турок налічувала більш ніж 100 тисяч вояків.

¹ Псковские летописи, вып. 2. М., 1955, с. 264

Крим та Османська імперія сподівалися розширити свій вплив на Схід. Основною метою вторгнення було заволодіння Московією.

Командування військ Московської держави зосередило всі наявні сили для захисту столиці. Московське військо було розташовано поблизу Данилового монастиря. Бій відбувся 4 липня 1591 року. Військо Московської держави змогло вистояти. Згідно записів Розрядного приказу, бій не можна назвати генеральним. Впродовж дня точилися поодинокі сутички між супротивниками. Кримський хан не відправляв у бій основні частини «на прямое дело не пошел и полков своих не объявил».¹

Вночі, оборонці міста почали обстріл з легких артилерійських орудій та важких пушок. У напрямку табору супротивника був направлений загін, що складався з кількох сотен.

Татари не очікували нічного наступу. Через густий дим, що оповив табір, вони не змогли визначити розмір війська супротивника. В ставці хана почалась паніка. Кази-Гірей не зміг заспокоїти та організувати своїх людей. Татари рятувалися втечею у напрямку річки Оки, поспіхом почали переправлятися на протилежний берег. Московські воєводи відправили невеличкий загін для переслідування війська супротивника, що тікало.

Вся слава після одержаної перемоги дісталася Борисові Годунову. Цар Федір вшанував його коштовними подарунками та землями. Незважаючи на це, сучасники писали про Годунова, що правитель «во бранех же неискусен бысть»².

Невдачею закінчився і наступ шведів на Новгород. Командуючий шведською армією фельдмаршал Флемінг підійшов до невеликої фортеці Гдов, що розташована поблизу Пскова. Але взяти її не зміг. Декілька загонів шведської армії підійшли до Новгорода. Були розорені його околиці, але саме місто не постраждало.

¹ Государственная Публичная Библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, собр. Эрмитажн., д. 390, л. 768

² Русская историческая библиотека, т. XIII, с. 1283.

Військові сутички тривали ще рік, після чого сторони перейшли до перемовин. Результатом став підписаний в травні 1595 року Тязвинський мир. Шведи повернули Московській державі Корелу, що була стратегічно важливою фортецею. Московська держава отримала вихід до Балтійського моря. Вона контролювала гирло Нарові та Неві¹.

За умовами Тязвинського миру, віддаючи певні території Швеція все ж таки зуміла зберегти контроль над акваторією Балтійського моря.

Московські дипломати невірно оцінили ситуацію в Прибалтійському регіоні. Вони переоцінили міцність союзу Речі Посполитої та Швеції, тому й пішли на поступки у переговорах.²

Активна торгівля з Європою була необхідна Московській державі. Але, згідно умов Тязвинського миру, руське морське узбережжя залишалося заблокованим шведським флотом. А Івангород так і не став морськими воротами Московської держави.

В результаті воєнної кампанії в Прибалтиці Московська держава змогла повернути собі втрачені за часів Лівонської війни землі, але вихід у Балтійське море так і не отримала.

На південному напрямку Московська держава досягла більш вражаючих результатів. Відбивши напад татар, воно зуміло усунути небезпеку південних кордонів. За період 1585-1596 років були збудовані нові прикордонні фортеці: Вороніж, Курськ, Білгород. Кордони Московської держави були розширені у південному напрямку.

Східним вектором зовнішньої політики уряду Бориса Годунова було завоювання Сибіру. За часів правління Івана IV робилися спроби освоєння Сибіру силами козаків та невеликого загону стрільців. Але ці спроби не стали успішними.

¹ Богуславский В.В., Бурминов В.В. «Русь Рюриковичей», г. Москва 2005г., с. 53

² Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI - начале XVII в. М., 1973, с. 61-62

В другій половині 1580-х років в сибірському ханстві відбувся конфлікт між ханом Кучумом та Сеїд-ханом. Сеїд-хан зміг витіснити супротивника зі столиці Кашлику.

Московське царство, скориставшись нестабільною ситуацією в ханстві, розпочало будівництво ряду укріплених міст на річці Обь. В цей час було засновано такі міста, як Тобольськ, Сургут, Нарим. Це дозволило Московській державі зміцнити свої позиції в нових землях та продовжити завоювання Сибіру¹.

Зовнішньополітичний курс Бориса Годунова дістав схвалення С.Ф. Платонова: «Руководитель московской политики Борис, - писал он, - мог хвалиться тем, что заставил соседей принять возрождение политической силы Москвы после понесенных ею поражений»².

Для зовнішньої політики Бориса Годунова була характерна багатовекторність. Він зміг повернути втрачені у Лівонській війні прибалтійські землі. Йому вдалося розширити південні кордони Московської держави. Побудувати багато нових міст-фортець на півдні держави. Розвиток східного напрямку зовнішньої політики також був вдалим. Московське царство зуміло зміцнити свої позиції за Уралом та створити гарні умови для подальшого просування на Схід.

1.5. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ БОРИСА ГОДУНОВА

Після ліквідації удільного князівства в Угличі, Борисові Годунову вдалося ліквідувати опозицію. Політична криза була позаду, настав зручний час для зміцнення влади.

Головами Конюшеного Приказу та Великого палацу стали родичі Бориса Годунова. За невеликий проміжок часу Борис Годунов став дуже забезпеченою людиною. Крім утримання, призначеного царем Федором, він отримував дохід

¹ Валишевский К. «Смутное время» г. Москва, 1993г.

² Платонов С. Ф. Борис Годунов. Пг., 1921, с. 54.

від численних маєтків Важської землі, дорогобузьких та в'яземських володінь. На думку сучасників, правитель був одним з найбагатших людей в Московському царстві.¹

В ієрархічній системі феодального суспільства визначав місце титул. Борис Годунов був власником великої кількості титулів. Англійська королева Єлизавета називала його в листуванні «пресветлым княже и любимым кузеном».²

Після перемоги над татарами Бориса Годунова було вшановано титулом царського слуги. Іноземні дипломати писали, що «то имя честнее всех бояр, а дается то имя от государя за многие службы»³.

Борис Федорович був власником двох найвищих титулів Московської держави. Його називали царським слугою та конюшим боярином.

Протягом багатьох років в родині царя Федора та цариці Ірини не було дітей. В 1592 році у царського подружжя народилась довгоочікувана донька. Її назвали Федосією. Як єдина дитина царського подружжя, вона стала головною претенденткою на престол. Тільки-но царівні виповнився рік, почалися переговори з австрійцями, метою яких був майбутній шлюб московської царівни та одного з представників австрійської царської сім'ї. Планувалося, що принц приїде до Московського царства, вивчить російську мову, познайомиться з нравами та звичаями країни, а потім одружиться з царівною Федосією і буде правити разом із нею. Перемовини вів Андрій Щелкалов за дорученням Бориса Годунова. Щелкалов казав посланцеві: «Наши великие Государи на благо христианского мира начали возделывать вместе пашню; Борис Федорович, ты и я – страдники и сеятели. Ежели мы усердно будем возделывать землю, бог нам поможет, чтобы взошло и произрастало то, что мы посеяли. А мы, работники, пожнем с божьей помощью вместе плоды здесь, на земле, и там, в другой жизни».⁴

¹ Боханов А. Н. Борис Годунов. — М.: Вече, 2012. — 352 с.

² Толстой Ю. Первые 40 лет сношений между Россией и Англией. СПб., 1875, с. 286, 287, 294, 327.

³ Анпилов Г. Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. М., 1967, с. 77-78.

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Russland I, Kart. 3, fol. 36.

І Борис Годунов, і Андрій Щелкалов розраховували кожен на свою вигоду від цього шлюбу. Годунов припускав можливість зайняти при дворі майбутньої цариці місце, аналогічне теперішньому. А Щелкалов вважав, що майбутньому царю знадобиться помічник, яким він планував стати. Але цей проект так і не був реалізований. Царівна померла у віці двох років.

У 1594 році посаду Андрія Щелкалова при дворі отримав його брат Василь. Сучасник тих подій дяк Іван Тимофеев вважав, що до усунення з посади Андрія Щелкалова мав безпосередній стосунок Борис Годунов.

В результаті інтриг та закулісної боротьби з посади воєводи було знято Федора Романова. Богдан Бельський, що повернувся з вигнання до столиці, був направлений Розрядним приказом до південного кордону. Борис Годунов зумів усунути всіх можливих конкурентів за вплив на царя.

У 1595 році становище Бориса Годунова при дворі стало ще більш міцним. Він став одним з найвпливовіших в Московському царстві чиновників. Тепер його титул звучав: «царский шурин и правитель, слуга и конюший боярин и дворовый воевода и содержатель великих государств - царства Казанского и Астраханского».¹

Іван IV залишив своєму наступникові порожню казну та нестабільну фінансову систему. Цар Федір проводив політику, спрямовану на збільшення податкових надходжень та стабілізації фінансової системи держави. Введення «заповідних» років було мірою, спрямованою на вирішення саме цих проблем країни. Доказом цього може слугувати те, що заборона переходу від одного землевласника до іншого поширювалася тільки на власників селянських дворів, тобто платників податків. На їх дітей ця заборона не поширювалася.

Згідно наказу про набір на козачу службу від 1592 року, призову підлягали особи, що не сплачували податків або ті селяни, що змогли знайти собі заміну для роботи на закріпленій за ними ділянці землі.

¹ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I. СПб., 1890, с. 296.

Землевласники всіма засобами намагались утримувати селян від переходу на службу до царя. Їх били, саджали в «железа на смерть». Вилучали у селян «животину и рухлядь».¹ В своїх позовах про повернення селян, вони посилялися на загрозу можливого спустошення земель, а отже, зменшення податкових надходжень до казни. Селяни, що залишили своїх поміщиків, апелювали тим, що забезпечили собі заміну, і казна не понесла збитків.

Найбільших масштабів перехід селян від землевласників в козаки набув у південних регіонах. Для цих територій була видана спеціальна інструкція, що забороняла перехід селян в козаки, навіть за умови забезпечення заміни.

Позовів поміщиків щодо розшуку та повернення селян надходила велика кількість. Їх не встигали обробляти. Судова система була перевантажена. Для подолання цих складнощів, уряд був вимушений обмежити строк подання позовів п'ятьма роками «а старее пяти лет суда и управы в крестьянском вывозе и во владенье челобитчиком не давати и им отказывати».² Це обмеження було закріплене законом від 1597 року.

Згодом, повернення селян, що пішли від свого землевласника, стало постійною практикою. Тимчасові заходи, спрямовані на стабілізацію фінансової системи, набули постійного характеру.

Закріпачення селян забезпечило Борисові Годунову підтримку з боку землевласників.

Політика закріпачення селян, яку почав проводити ще Іван IV, отримала своє продовження за його спадкоємця царя Федора. З тимчасового заходу вона перетворилася на постійний. Селяни втратили свободу пересування. В наступні роки це відіграло негативну роль та стало однією з причин масових заворушень селян, збільшило масштаби голоду.

Борис Федорович Годунов зумів стати одним з найвпливовіших чиновників в країні, довіреною особою, фактичним співправителем царя Федора.

¹ Анпилов Г. Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. М., 1967, с. 307-373.

² Археологический ежегодник за 1966 г., с. 318.

Його основними здобутками на посаді співправителя було заснування патріаршої кафедри у Москві, повернення втрачених у Лівонській війні земель та населених пунктів, розширення кордонів держави у південному напрямку та на схід.

Значним здобутком уряду була стабілізація фінансової системи країни. Відміна податкових пільг для церковників та великих землевласників дозволила збільшити податкові надходження та наповнити казну.

Встановлення патріаршества в Московській державі додало популярності Борисові Федоровичу. Натомість, запроваджені ним заходи щодо стабілізації фінансової системи викликали обурення серед усіх верств населення. Землевласники та церква були невдоволені посиленням податкового тиску, а селяни – обмеженням свободи пересування та особистої волі. В подальшому, це буде основними причинами негативного ставлення до Бориса Годунова.

РОЗДІЛ 2. ЦАРЮВАННЯ БОРИСА ГОДУНОВА

2.1. ОБРАННЯ НА ЦАРСТВО

6 січня 1598 року цар Федір Іванович помер. Він не залишив спадкоємця по прямій лінії. Не було складено навіть заповіту. Москвою ширилися чутки, що цар заповів державу одному з Романових. Офіційна версія була іншою. Цар Федір залишив після себе на троні свою дружину царицю Ірину, а допомагати їй повинні були патріарх Іов та Борис Годунов.¹ Але наявні свідчення, що Федір заповів Ірині піти у черниці, а країною керувати доручив Борисові Годунову.² Цареві справили скромний похорон. Він був похований в простому одязі. До гробниці поклали просте начиння.³

Після смерті Федора Ірина не одразу стала черницею. Патріарх та правитель спробували закріпити за нею трон. Іов видав розпорядження по всіх єпархіях, приносити присягу не тільки цариці, а й правителеві Борисові та його сім'ї. Це було нечувано. В той час цариць навіть не коронували. А Іов називав Ірину «великой государыней» та вимагав співати у церкві «многие лета»⁴. Це стало причиною нерозуміння та невдоволень. В Москві «важнейшие не захотели признать Годунова великим князем»⁵, та й в інших містах була така сама ситуація. Літописці свідчили про те, що «А первое богомолие за нее, государиню, а преж того ни за которых цариц и великих кнеинь бога не молили ни в охтенях, ни в многолетье»⁶. Дяк Іван Тимофеев був налаштований більш радикально. Він писав, що коїться «бесстыдство» та «нападение па святую церковь»⁷. Ситуація загострювалася.

Боярська дума та урядники почали збирати виборчий Земський собор.

¹ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией, т. 2. СПб., 1832, с. 19.

² Полное собрание русских летописей, т. XIV. М., 1965, с. 49; Зап. ОРГБЛ, вып. 19. М., 1957, с. 174; Вопросы истории, 1971, № 5, с. 139.

³ Тихомиров М. Н. Российское государство XV-XVII вв. М., 1973, с. 83.

⁴ Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978.- 112 с.

⁵ Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1893, кн. 1, с. 298-299.

⁶ Материалы по истории СССР (XV-XVII вв.), вып. 2, с. 108.

⁷ Временник Ивана Тимофеева, с. 24.

Виборці з інших міст почали приїжджати до Москви: «града Москвы бояре и все воинство и всего царства Московского всякие люди от всех градов и весей збираху людей и посылаху к Москве на избрание царское»¹. Проте, не всі змогли дістатися. Річ в тому, що в провінції у Бориса Годунова було багато недоброзичливців, бояр та церковних ієрархів, які завдяки зусиллям правителя знаходились у вигнанні, і їх присутність на соборі була небажаною.² Шляхи перекривались і не всі бажаючі змогли потрапити у столицю.

За тиждень після смерті Федора цариця Ірина відреклася від престолу. Вона повідомила про свій намір прийняти чернецтво. Іноземний спостерігач Ісаак Маса вважав, що цей крок був вимушеним: «Простой народ, всегда в этой стране готовый к волнению, во множестве столпился около Кремля, шумел и вызывал царицу», а вчинок цариці пояснював побоюванням бунту: «Дабы избежать великого несчастья и возмущения»³. Цариця відмовилася від престолу на користь Боярської думи: «У вас есть князья и бояре, пусть они начальствуют и правят вами»⁴. Але після прийняття постригу вона ще впродовж певного часу підписувала накази.

Одразу почалася боротьба за престол. Головними супротивниками Бориса Годунова були Шуйські та Романови. За походженням вони стояли на вищій сходинці, ніж правитель. Шуйські вели свій рід старшого брата Олександра Невського, а Романови були найближчими кровними родичами царя Федора по материнській лінії. Борис Федорович не міг похизуватися таким походженням. Шуйські вирішили не вступати у відкриту боротьбу за престол на відміну від Романових.

Дуже скоро претенденти на престол були визначені. Їх було чотири: Олександр та Федір Микитовичі Романови, Борис Годунов та Федір Мстиславський, який був далеким родичем царя. За такого складу претендентів у Бориса Годунова шанси на перемогу були не великими. Інші кандидати були

¹ Полное собрание русских летописей, т. XIV, с. 50

² Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1893, кн. 1, с. 298-299

³ Маса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1937, с. 47

⁴ Донесение М. Шиля о поездке в Москву (1598 г.). М., 1875, с. 12

кровними родичами царя Федора Івановича: Романови – за матір'ю, а Мстиславський – за батьком.

Боротьба набувала гострого характеру. Вже в лютому закордонні посланці писали в своїх донесеннях, що московські думні чиновники «никак не могут помириться, между ними великое разногласие и озлобление»¹. Під тиском опонентів Борис Годунов був вимушений залишити Москву та виїхати до монастиря. Москвою ширилися чутки, що саме Борис Годунов був винен в смерті царя, нібито він отруїв Федора. Авторами цих чуток були опоненти Бориса, що намагалися таким чином налаштувати міське населення проти правителя та здійснити проти нього бунт. Іван Тимофєєв стверджував, що Борис Годунов залишив місто, побоюючись за своє життя.²

Замість себе він залишив Іова. Але патріарх не користувався повагою та авторитетом і тому не міг значно впливати на бояр. Цей час був важким випробуванням для Іова. Він впав «во многие скорби и печали» и на него «нападе озлобление и клеветы, укоризны, рыдания и слезы, сия убо вся меня смиреннаго достигоша».³

17 лютого почалася виборча кампанія. Патріарх Іов висунув кандидатуру Бориса Годунова. Згідно тексту грамоти про затвердження Бориса Годунова на посаду царя, Іов висловив думки представників всіх станів: бояр, духовенства, купців, дворян.⁴ Присутніми були одностайні правителя. Вони склали хартію про висунування Годунова кандидатом на обрання царем. Присутній при цьому був Іван Тимофєєв. Він залишив нам такі свідчення: «...На утрие, токмо еще начинаючи дневи, солнцу же своя простирати лучи на вселенную, собращася необленно вкупе сильнословесныя рачители его вся... и хартию писаньми тщанно соплетше... ускориша они самого архиерея во двор и подьяша»⁵

¹ Скрынников Р. Г. Борис Годунов. - М.: Наука, 1978.- 126 с.

² Временник Ивана Тимофеева, с. 218.

³ Собрание государственных грамот и договоров, ч. II, с. 181.

⁴ Древняя Российская Вивлиофика, ч. VII, с. 52; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Археологической экспедицией, т. 2, с. 24.

⁵ Временник Ивана Тимофеева, с. 52-53.

Хартія була складена, як сучасна агітаційна листівка. В ній була описана біографія Годунова, докладно описані його досягнення. Патріарх вислухав прихильників Годунова, що зібралися на його подвір'ї та постановив йти наступного ж дня до монастиря та просити Бориса Годунова стати новим царем¹.

Водночас Боярська дума теж намагалася взяти владу в свої руки. Бояри виходили до людей і намагалися переконати їх в тому, що правити повинна саме Боярська дума.

Супротивники Бориса Годунова ніяк не могли подолати суперечки, а жоден з них окремо не міг зібрати достатню кількість голосів на свою підтримку. Родичі царя не змогли домовитися між собою, хто саме стане новим царем.

Гостроту протистояння яскраво ілюструє донесення польського посланця: «супруга покойного великого князя поставила на управление княжеством своего брата Бориса до тех пор, пока не будет поставлен настоящий князь. Канцлер, напротив того, перед сословиями провозгласил, что Борис еще не утвержден в качестве великого князя, и знатные московиты ему противятся и даже некоторые утверждают, что Бориса следует убить»².

Ситуація продовжувала загострюватися. Рішення Земського собору не мало законодавчої сили. Реалізувати задум про власне правління Боярська дума не спромоглась. Царські родичі між собою домовитись не змогли³.

Іов з однопумцями прийшов під стіни монастиря. Вони почали просити Бориса Годунова стати новим царем. Але правитель відповів відмовою. Тому церковники вирішили зібрати ще більше людей. Вони провели всенощну службу, а вранці, вийшли з іконами та попрямували до монастиря. Натовп потягнувся за ними. Після вмовлянь Борис Годунов погодився пристати на

¹ Борис Годунов использовал PR-технологии в предвыборной борьбе [Электронный ресурс]/Город Москва/ В.Н. Рогоза. Москва, 2010.

² Elemenla ad fontium editiones, t. IV. Romae, 1961, p. 217

³ Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века.– Л., 1985, с. 75

пропозицію Іова та його однодумців. Але новий цар не міг посісти трон без санкції на це від Боярської думи. Такої санкції Годунов не отримав.

Тому, за кілька днів, Борис повернувся до Москви. Прибічники влаштували йому урочисту зустріч. Патріарх благословив нового царя під час служби в Успенському соборі. Саме в цьому соборі коронували московських царів. В цей час Боярська дума зберігала мовчання. Годунов так і не отримав від бояр схвалення своєї кандидатури. Він вдруге поїхав до монастиря. Водночас, посланці Іова виїхали до найбільших міст з грамотами від патріарха. В цих документах було розпорядження, щоб у всіх церквах вірянам було зачитано грамоту про обрання Бориса Годунова царем та прийнято присягу на вірність йому. Ці накази підкріплювалися грошима.

Кількість прихильників Бориса Годунова зростала. На його боці були деякі бояри, переважно не дуже родовиті, міське населення, духовенство.

Борис Годунов весь цей час перебував у монастирі. Він навідувався до Кремля для вирішення нагальних питань. Не дочекавшись свого обрання царем, Борис Федорович почав виконувати царські функції.

Зрозумівши, що Боярська дума не дасть дозволу, Борис Годунов та його однодумці знайшли спосіб обійтись без бояр. Борис знов поїхав до монастиря, в якому знаходилась його сестра а Іов зібрав людей під монастирем. Натопт викрикував прохання до Бориса стати новим царем. А коли Годунов відмовився, Іов звернувся до цариці Ірини з тим, щоб вона наказала братові їхати до Кремля та коронуватися. Ірина виконала прохання патріарха. Саме в такий спосіб підтримку Боярської думи було замінено указом цариці.

Після цього Борис Годунов вдруге урочисто прихав до Москви. Було укладено грамоту про затвердження Бориса Федоровича царем. Цю грамоту запропонували підписати Боярській думі. І цього разу бояри не дали свого схвалення. Канцлер Василь Щелкалов розумів, що ідея встановити боярське правління стає марою. Він намагався вмовити бояр припинити сварки та об'єднатися проти Годунова, щоб завадити йому заволодіти престолом. Але йому це не вдалося. Канцлер був вимушений піти у відставку. Його місце

зайняв Богдан Бельський. Він залучив всі наявні ресурси і результатом цього стало те, що йому вдалося згуртувати опонентів Бориса Годунова. Розвідники з Литви доповідали: «некоторые князья и думные бояре, особенно же князь Бельский во главе их и Федор Никитич со своим братом и немало других, однако не все, стали советоваться между собой, не желая признать Годунова великим князем, а хотели выбрать некоего Симеона»¹.

Симеон був татарським ханом, що охрестився. За часів правління Івана IV він певний час посідав престол. Ця обставина, разом з тим, що хан є особою царської крові та міг скласти конкуренцію Борисові Годунову у змаганнях за престол, зробили Симеона компромісним кандидатом, що влаштовував опозицію. Мстиславському хан доводився родичем, а Романови підтримали його через те, що їх зазіхань на трон не підтримали бояри.²

Контрударом з боку Бориса Годунова було поширення чуток про майбутній новий похід татар на Москву. Розрядний приказ повідомив, що кримські війська вирушили у похід на Москву. Всіляко концентруючи увагу населення на загрозу військового вторгнення татар, Борис відволікав увагу подій, що відбувалися у Боярській думі.

Після невдалих спроб відправити бояр на кордон з татарськими землями, Борис вирішив очолити похід самотужки. На чолі війська він вирушив з Москви. Відбивати наступ кримського війська не довелось, але він пробув у таборі на річці Ока близька двох місяців.

За цей час його визнали царем кримські посланці та англійська королева. Це було тріумфальне завершення виборчої кампанії.

Настав час для зміцнення влади. Новий цар щедро нагородив дрібних дворян та військових. Популярності йому додавало продовження політики закріпачення селян. Це резонувало з інтересами феодалів.

Після завершення Сепухівського походу Годунов розпустив ополчення, а всім іншим «боярам, и окольничим, и приказным людем, и столникам, и

¹ Русский архив, 1910, № И, с. 345

² Общий обзор Бориса Годунова. [Электронный ресурс]: электрон. путеводитель / В.С. Блеклов.

стряпчим, и жилцам, и дворянам болшим, и дворянам из городов всем»¹ наказав повертатися до Москви.

Після повернення учасників походу, була поновлена робота щодо збору підписів під текстом складеної ще в квітні грамоти про затвердження Бориса Годунова на престолі. Її підписали лояльні до Годунова церковники, дрібні дворяни. Проте, немає жодного підпису представників Боярської думи².

Але після вдалого походу, та триумфального повернення до Москви в цьому вже не було необхідності.

Присягу новий цар приймав не в Боярській думі, а в церкві. До тексту присяги було додано пункт, стосовно Симеона: «ни думати, ни мыслити, ни семьитись, ни дружитись, ни ссылатись с царем Семионом»³. Це дозволило зруйнувати плани опозиції щодо передачі престолу ханові.

За кілька днів до коронації Борис Годунов знов поїхав до монастиря для молитви. Іов зібрав людей, що пішли до монастиря та знову просили Бориса стати царем.

Коронація відбулася в Успенському соборі. Новий цар обіцяв правити справедливо та докласти всіх зусиль до того, щоб задовольнити потреби своїх підданих. Наприкінці року був скликаний новий Земський собор. На ньому були присутні представники бояр, дворян, купецького стану та священники. До уваги учасників була надана нова грамота про затвердження Бориса Годунова на царський престол. Учасники собору її підписали і документ був переданий до архіву.

Борис Годунов зумів побороти всі перепони на шляху до вищої влади в Московській державі. Його супротивниками були найвпливовіші державні діячі та родичі померлого царя Федора. Ситуація в будь-який момент могла вийти з під контролю. Країна була на порозі великої смути. Неймовірними зусиллями

¹ Разрядные книги 1598-1638 гг. М., 1974, с. 44

² Соборное определение об избрании царём Бориса Фёдоровича Годунова – 1598 года //Российское законодательство X-XX веков: в 9 т. Т.3. Акты Земских соборов. М., 1985. С.36-42

³ Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978.- 136 с.

Годунову вдалося стабілізувати політичну ситуацію в країні та не допустити масових заворушень. Були залучені всі наявні ресурси. Визначну роль зіграла підтримка сестри – цариці Ірини, що благословила брата на царювання, та патріарха Іова. Завдяки цьому державу, в якій не було традиції обрання правителя, очолив перший обраний цар.

2.2. ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ЧАСІВ ЦАРЮВАННЯ БОРИСА ГОДУНОВА

Після обрання Борис Годунов намагався заручившись підтримкою дворян. Ключові пости у державі займали Федір Мстиславський та бояри Шуйські. Він повернув з заслання Андрія Куракіна. Наблизив до себе князів Оболенських та Ростовських.

Новий цар був дуже забобонною людиною. Він змусив підданих присягнути «царя, царицу и детей их на следу никаким ведовским мечтанием не испортить, ведовством по ветру никакого лиха не посылатъ», «людей своих с ведовством, со всяким лихим зельем и кореньем не посылатъ, ведунов и ведуней не добывать на государское лихо».¹ Вже в перші роки царювання Бориса Годунова було проведено кілька «чаклунських процесів». Найвідомішим з них є процес проти Івана Шуйського. Його звинуватили у чаклунстві. Процес мав показовий характер. Боярин не був покараний, його навіть не позбавили посади. Натомість, бояри Романови, які також опинилися серед обвинувачених у «чаклунського процесу», були суворо покарані. Боярин з оточення Олександра Романова повідомив, що Романови намагаються знищити царя за допомогою чаклунства, а чарівне зілля зберігають у себе вдома. У Романових був проведений обшук та знайдені підозрілі корінці, які оголосили чародійськими. Братів Романових було заарештовано. Один з представників польського посольства залишив нам опис цих подій: «Этой

¹ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией, т. 2, с. 58-59

ночью его сиятельство канцлер сам слышал, а мы из нашего двора видели, как несколько сот стрельцов вышли ночью из замка с горящими факелами, и слышали, как они открыли пальбу, что нас испугало». «Дом, в котором жили Романовы был подожен; некоторых он убил, некоторых арестовал и забрал с собой...»¹. Федір Романов прийняв чернечий постриг, а брати Василь, Олександр та Михайло померли в засланні.

Борис Годунов боявся Романових і тому прикладав максимум зусиль для того, щоб позбутися них. Польські посланці писали: «Нам удалось узнать,- читаем в польском дневнике,- что нынешний великий князь насильно вторгся в царство и отнял его от кровных родственников умершего великого князя Никитичей-Романовичей. Названные Никитичи-Романовичи усилились и, возможно, снова предполагали заполучить правление в свои руки, что и было справедливо, и при них было достаточно людей, но той ночью великий князь на них напал».²

Головним героєм ще одного резонансного процесу став Богдан Бельський. Цар відрядив його з військом на Сіверський Донець. У розмовах зі своїм оточенням Бельський необережно висловився на адресу царя, одразу був відкликаний у Москву та постав перед судом. Його позбавили думного чину та відправили у заслання до Нижнього Новгороду.

Жертвами переслідувань стали всі опоненти Бориса Годунова. Думного дяка Василя Щелкалова було відсторонено від справ, подекували, що він був позбавлений всього майна.

Усунення опонентів було потрібно царю для стабілізації політичної ситуації в країні. До того ж в нього погіршився стан здоров'я. Борис Годунов планував передати трон своєму синові Федору. Він потурбувався, щоб у сина не виникло таких складнощів, які тільки-но подолав батько, Борис усунув усіх можливих конкурентів.

¹ Государственная Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, ОР, ф. Ф. Аделунга, ф.7, № 193, л. 37

² Там же, л. 39

Початок XVII століття в Московській державі тільки здавався благополучним. Політика закріпачення селян та податковий тиск змушували людей залишати свої домівки та йти на пошуки кращої долі. Багато селян тікали на окраїни держави та козацькі землі. Козацькі громади, їх сила та значення зростали. Вони розширили кордони своїх земель до гирла Сіверського Донця. Неможливо було встановити цілковитий контроль над селянами за умов того, що вони масово тікали до козаків. Політика держави була жорсткою. Урядові війська постійно просувалися слідом за втікачами, засновували нові міста та села на кордоні з козацькими землями. Селян, що оселилися на них, змушували платити податки. Разом із тим, було заборонено продавати козакам провізію та боєприпаси.

Для Бориса Годунова було дуже важливим завданням залучити на свій бік містян та торговців. Після коронації він надав торговцям пільги. Нужденні – вдови та сироти – отримали допомогу грошима та припасами. Купці, що торгували зі Сходом через Астрахань отримали звільнення від мита на два роки. Жителі столиці та Новгороду були звільнені від сплати податків та державної виноторгівлі. Новгородські купці могли без перешкод торгувати з Москвою та Лівонськими містами.

Збільшення кількості жителів міст відбувалося за рахунок поповнення їхніх лав селянами. Наприклад, у Володимирі селян патріаршої слободи приписали до посаду. Влада сприяла розвитку промислів та торгівлі¹.

Міське населення було неоднорідним. Бояри були звільнені від податей. Натомість, представники інших груп населення повинні були сплачувати податки.

Становище сільського населення було дедалі важчим. Політика закріпачення та розшук втікачів розширили владу поміщиків над селянами. Вони все частіше вводили панщину та підвищували розміри оброку. Селяни мали надію на повернення Юр'єва дня, але цього не сталося. З початку, селяни тікали від своїх поміщиків, а потім все частіше стали з'являтися чутки про

¹ Центральный государственный архив древних актов, ф. Соловецкого монастыря, № 211, оп. 1, № 3, л. 8-8 об

вбивства селянами своїх поміщиків. Серед селян пільгами користувалися тільки найбільш нужденні. Корельський повіт, що був розореним після війни зі Швецією, отримав звільнення від податків на 10 років. Податковий тиск на селян посилювався.

На початку XVII століття в Московській державі стався великий голод. У нього були природні причини. На території всієї Європи сталося похолодання. Середні показники температури впали на декілька градусів. Погіршило ситуацію те, що саме цей період співпав з неврожайним роком в самій Московській державі. Літо 1601 року було багатим на рясні дощі. Врожай був низьким. Але таке й раніше траплялося. Як правило, врожай наступного року був кращим, тому частіше за все масштабного голоду не траплялося. Але цей рік був винятком. Дуже рано настали морози. Озимина не виростила. В селян не було чим засіяти землю. У 1603 році настав страшний голод. Ціни на хліб зросли у багато разів. Навіть люди з середніми статками не мали коштів на покупку продуктів. Коли запаси продуктів вичерпались, почали їсти кору дерев, домашніх тварин. Є свідчення про випадки канібалізму.

Держава одразу почала вживати заходи для попередження голоду. Ще в 1601 році були спроби введення твердих цін на хліб, скупників били батогами та саджали у тюрму, якщо ловили на спекуляції вдруге.

На перших порах влада заспокоювали народ. Людям казали що уряд працює над тим, щоб «во всех землях хлебное изобиливание, житие немятежное и неповредимый покой у всех равно».¹ Уряд витрачав великі суми для боротьби з голодом. Нужденним роздавали гроші, хліб продавали з державних запасів. Тих, хто не мав роботи залучали до суспільних робіт. Це мало короткочасний ефект. Гроші швидко знецінювалися, запаси танули. Чутки про роздачу грошей в столиці ширилися країною. В Москву почали приїжджати з інших міст, сподіваючись на допомогу.

¹ Летопись занятый Археографической комиссии, вып. IX. СПб., 1893. с. 57

Селяни були кинуті на призволяще. Їм лише пропонували хліб у борг під розписку. «Велети бедных огревать и хлебца взаимы дать, кому мочно верить».¹ Держава не володіла ресурсами, щоб надати необхідну допомогу.

Борис Годунов боявся селянських бунтів. Він не був спадкоємцем престолу царської крові. Його авторитет серед селян був вкрай низьким. Восени 1601 року строком на один рік було повернуто право виходу селян у Юр'їв день. Цар «пожаловал во всем своем государстве от налога и от продажи, велел крестьяном давати выход».² Треба зауважити, що правом виходу не могли скористатися селяни, що належали членам Боярської думи, дякам, духівництву.

Цим наказом Годунов не залучив на свою сторону більшість представників селянського стану тому, що велика кількість їх не підпадала під дію наказу. Натомість, цар знизив свій авторитет серед дрібних поміщиків, бо вони, більшою мірою, й понесли втрати через цей наказ.

Цей захід міг знизити масштаби голоду. Селяни, перейшовши до багатшого та успішнішого землевласника, могли отримати необхідну допомогу. Але в царському наказі були обмеження. До великих землевласників не можна було переходити, а дрібні мали право запросити до себе не більше двох людей. Землевласники чинили спротив виходу селян.

В наступному році було видано наказ, подібний до наказу попереднього року, та в ньому було прописано пункти щодо захисту селян від свавілля поміщиків. «Сильно бы дети боярские крестьян за собой не держали и продаж им некоторых не делали, а кто учнет крестьян грабити и из-за себя не выпускати, и тем от нас быти в великой опале».³

Такий політичний хід не дав позитивного результату. Завоювати прихильність селян Борисові Годунову на вдалося, а його авторитет серед дрібних поміщиків суттєво знизився.

В країні зростало невдоволення політикою царського уряду. Спочатку воно знаходило розрядку у поодиноких випадках непокори владі. Та вже у 1603

¹ Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. М., 1967, с.432

² Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией, т. 2, с.20

³ Там же, т. 2, с. 23

році країна опинилася на порозі селянської війни. Голова Розбійничого приказу Іван Бутурлін все частіше відправляв загони своїх людей для придушення бунтів у Коломну, Волокамськ, Можайськ та інші міста. Владі вдалося впоратись з заворушеннями. Очільник повстання - Хлопко – був захоплений та вбитий. Цар видав наказ, що посилював свободу тих, кому поміщики відмовляли у допомозі під час голоду.

Після придушення селянських повстань 1603 року цар скасував наказ про відновлення виходу селян у Юр'їв день. Після цього селянська війна стала лише справою часу.

В зовнішній політиці Борис Годунов продовжив розширювати кордони держави на Схід. Сибірського хана Кучума було розбито, його сім'я потрапила до полону. Сам хан втік на схід. Сибірське ханство припинило своє існування. Зникла перепона, що заважала подальшій колонізації земель за Уралом. Царські військові загони провели розвідку Мангазейської землі і в 1600 році доправили у Москву перший мангазейський ясак.

Цар Борис намагався підтримувати дружні стосунки з Кримом та Османською імперією, шукав миру з Польщею. В 1601 році було укладено перемир'я з Річчю Посполитою на 20 років. Спир за лівонські землі між Польщею та Швецією робили неможливим їх союз проти Московської держави.

Борис Годунов розумів важливість покращення взаємин з Західною Європою. Переселенці з розорених лівонських міст – німецькі торговці – отримали від казни грошову допомогу, їм було дозволено вільно торгувати як в межах країни, так і за кордоном. В Німецькій слободі у Москві було відкрито кірху.

Цар цікавився успіхами західної цивілізації. Він запрошував до країни лікарів з інших країн. Борис Федорович був першим царем, що відправив за кордон боярських дітей для навчання, сприяв розвитку печатної справи. За часів його правління була відкрита велика кількість типографій¹.

¹ Скрынников Р. Г. Борис Годунов. - М.: Наука, 1978, с. 92

По всій країні було засновано багато нових міст. Будівництво було його справжньою пристрастю. Нові міста та залоги з'являлися у прикордонних землях на півдні країни та на сході. Вони виконували роль фортець та опорних пунктів для колоністів.

Багато зробив цар для розбудови столиці. В Кремлі з'явився водогін. Після пожежі на місці згорілих торгових рядів Китай-города було збудовано кам'яні лавки. Старий міст через Неглінну було замінено новим, з торговими приміщеннями по краях. На Червоній площі з'явилося нове Лобне місце.

За наказом царя майстри почали зведення собору «Святая святих». Макет був готовий, будівельні матеріали завезені та побудувати його завадила смерть царя. За часів правління Бориса Годунова одним з головних архітектором Москви був Федір Кінь. За його проектами було зведено лінію укріплень навколо Китай-города, зубчасту стіну навколо Кремля, кам'яний град Астрахані, кріпосні споруди у Смоленську¹.

Свою дочку Ксенію Борис хотів видати заміж за датського герцога Ганса. Юнак приїхав до Москви у 1602 році. Минуло зовсім небагато часу і він захворів. Царські лікарі не змогли допомогти герцогу. Кожного дня йому ставало все гірше. Тоді цар наказав скасувати всі призначення лікарів та звернувся по допомогу до церкви. Він наказав молитися за здоров'я герцога та роздав велику суму в якості милостині. Нічого не допомагало, невдовзі герцог помер².

Сучасники вважали Бориса Годунова блискучим оратором. Він був наділений даром красномовства та приємним звучним голосом. Іноземець Джером Горсей писав, що московський цар володіє гарними манерами. Він дуже гарна та привітна людина.³

¹ Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978, с. 112

² Платонов С. Ф. Борис Годунов. Пг., 1921, с.146

³ Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1907, кн. 2, с. 17-18

2.3. ЛЖЕДМИТРІЙ І

З обранням Бориса Годунова царем бояри не заспокоїлись. Спочатку, вони намагалися протиставити йому Симеона, а коли з цього нічого не вийшло, згадали про загиблого царевича Дмитра.

Литовські розвідники доповідали, Москвою ширяться чутки, що царевич Дмитро не помер, а дивом врятувався.¹

За три роки після коронації стало відомо, що з'явилася людина, яка називає себе царевичем. На перших порах у Москві цьому не надавали великого значення. Вважали, що самозванцем є звичайний крадій та розбійник. Але чутки ширилися й далі. Тому уряд санкціонував проведення розслідування². В ході слідства було виявлено, що царевичем себе називає колишній чернець Григорій Отреп'єв. Було опитано його родичів та встановлено, що світське ім'я самозванця Юрій Богданович Отреп'єв. Він був сином дрібного галицького поміщика. Рано залишився без батька. Виховувала його мати. Коли хлопчик підріс, вона відправила сина в Москву до родичів. Далі, він вступив на службу до бояр Романових: «был в холопех у бояр Микитиных, детей Романовича, и у князя Бориса Черкаскова и, заворовався, постригся в чернцы».³ Борис Годунов писав до австрійського уряду, що Отреп'єв «был в холопех у дворянина нашего, у Михаила Романова, и, будучи у него, учал воровати, и Михайло за его воровство велел его збити з двора, и тот страдник учал пуще прежнего воровать, и за то его воровство хотели его повесить, и он от тое смертныя казни сбежал, постригся в дальних монастырех, а назвали его в чернцах Григорием».⁴

Точна дата, коли Юрій Отреп'єв став ченцем Григорієм невідома. Науковець Р. Г. Сринніков дійшов висновку, що це сталося близька 1600 року.⁵ Відомо, що після постригу чернець Григорій побував у монастирях Суздаля та Галича. Потім він опинився у Чудовому монастирі. Мабуть, життя ченця не

¹ Русский архив, 1910, № И, с. 41

² Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрие Самозванце, ч. 1. СПб., 1868

³ Сб. Русское историческое общество, т. 137, с. 247, 319

⁴ Центральный государственный архив древних актов, 3/А, 28, Австрия

⁵ Скрынников Р. Г. Борис Годунов. - М.: Наука, 1978. - 154 с

вважалося йому привабливим. Тому у 1602 році чернець Григорій залишив обитель, та подався спочатку до Печерського монастиря у Києві, потім в Острог і далі – у володіння князів Вишневецьких. Там він заявив, що є царевичем Дмитром, якому вдалося врятуватися від смерті в Угличі¹.

Колишній чернець Григорій розповідав, що врятував його вихователь, який дізнався про лихі наміри недоброзичливців, та замінив його мертвим хлопчиком того самого віку. Про підміну не знала навіть мати царевича. Потім його виховували при дворі вірних царській сім'ї бояр, а коли вони потрапили у немилість – хлопця вмовили стати ченцем, тому що це було єдиним шляхом для його спасіння. Григорій прожив у монастирі кілька років, доки один з монахів не впізнав в ньому царевича. Тоді він був вимушений залишити столицю, а потім і Московське царство. Він розказував багато подробиць про особливості життя царського двору, інтриги, але уникав точних дат та імен. Дивним було й те, що в мертвій дитині навіть мати впізнала свого сина.

Малоймовірно, що Адам Вишневецький йому повірив, але ним зацікавився король та інші чиновники. Лев Сапега надав самозванцеві неоціненну послугу. Один с слуг Сапеги «впізнав» у ньому царевича. Відкрито підтримував Григорія Юрій Мнішек. Проте, реальної сили в нього поки що не було².

Все змінилося після мандрівки у Запоріжжя. На Січі його прийняли у роті Герасима Євангеліка. Ставлення запорожців до Московського царя не було добрим. Вони пам'ятали про царську заборону продавати їм продукти та порох, закріпачення вільних колоністів, що оселялися у прикордонних землях.³

Саме у Запоріжжі у 1603 році почала формуватися повстанська армія, яка йшла разом з самозванцем на Москву. Серед козаків було багато колишніх жителів Московської держави, селян-втікачів. Царевич Дмитро був для втікачів ворогом Годунова, який їх закріпачив.

¹ Вестник Западной России, т. II, кн. 6. Вильно, 1866, с. 96

² Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрии Самозванце, ч. 1. СПб., 1868, с.115

³ Ульяновский В. И. Смутное время. – М.: Европа, 2006. С. 156

2.4 ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ, ХВОРОБА ТА СМЕРТЬ

Випробування останніх років призвели до зниження боєздатності армії. Ситуація в країні була нестабільною. Подекуди спалахували народні повстання. Боярська опозиція чекала на зручний момент, щоб усунути Бориса Годунова від влади. Голод тільки загострив ситуацію в країні.

Цар Борис здійснив спробу зміцнити позиції держави на Кавказі. Він відправив велике військо на чолі з воєводою Бутурліним, але московіти потерпіли поразку¹.

На західних кордонах теж було неспокойно. Перемир'я з Польщею було хитким. Король Сигізмунд III планував похід на схід. До того ж, він підтримував Лжедмитрія I.

Коли самозванець підійшов до кордонів Московської держави, йому назустріч вирушили царські воєводи. Командували ними бояри, що виступали проти політики Бориса Годунова. Вони розуміли, що прихід до влади самозванця разом з селянськими повстаннями загрожує їх становищу у державі. Московським військам вдалося відбити наступ інтервентів біля Новгород-Сіверського. Частина війська пішла від Лжедмитрія I. Проте, дуже значною була підтримка козаків. Вона дозволила самозванцю протриматись до тих пір, поки Московську державу не охопили селянські повстання².

Лжедмитрій I вмiло скористався стихійними селянськими повстаннями, які не мали чіткої мети та вожаків. Люди виступали не за якусь ідею, а проти політики держави та її царя. Григорій формував загони з числа козаків, посадських людей, селян та стрільців, що стікалися до його війська прикордонних територій. Наспiх сформованi та ненавченi війська самозванця не могли протистояти царській армії. Вони потерпіли поразку під Добриничами в січні 1605 року³.

¹ Валишевский К. «Смутное время» г. Москва, 1993г., с 56

² Устрялов Н. Сказания современников о Дмитриии Самозванце, ч. 1. СПб., 1868

³ Белокуров С. Разрядные записки за Смутное время. М., 1907, с. 5

Царські війська втомилися від тривалого походу. Дворяни почали роз'їжджатися по домівках. Загони царських воєвод слабшали на очах. Цар неодноразово підсилав до самозванця вбивць, та все було марно¹.

Цар Борис повсюди бачив ворогів, підозрював своє оточення у зраді. Він підтримував холопів, що писали доноси на своїх бояр. Нагороджував їх землями та дворянськими чинами. Він чинив жорстокі розправи над бунтівниками. Повсталих селян Комарицької волості було страчено, не пощадити навіть жінок та дітей².

Дуже активний та енергійний цар, здавалося втратив до всього цікавість. Він все рідше виходив з палацу, майже не займався державними справами. Борис був дуже забобонною людиною. Він оточив себе ворожками та чаклунами, з якими радився з усіх питань.

Чисельність його прибічників стрімко скорочувалася. Стан здоров'я царя погіршився ще у 1600 році. Лікарі не могли йому допомогти, тому цар шукав розради у молитвах. Хвороба царя прогресувала, 13 квітня 1605 року Борис Годунов помер. Москвою ширилися чутки, що він прийняв отруту, але Яків Маржарет, який знаходився біля царя засвідчив, що він помер від інсульту.³

Вже після смерті Бориса Годунова воєвода Петро Басманов, змовився з дворянами Ляпуновими. Вони провели таємні перемовини з донцями у Кромах – фортеці, яку осаджували вже більше ніж півроку. Змовники підняли повстання, до них приєдналися козаки з осаджуваної фортеці і царська армія була розбита. Після поразки частина війська роз'їхалась по домівках, а зібрати нове уряд не зміг⁴.

Після смерті царя Бориса престол посів його син Федір. Бояри присягли новому царю, але вирішили скористатися слушною нагодою, щоб взяти владу

¹ Зарезин М. «Последние Рюриковичи и закат Московской Руси», Изд. «Вече», 2020, с.426

² Самоквасов Д. Я. Архивный материал, т. 2, ч. 2. М., 1909, с. 450

³ Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрии Самозванце, ч. 1. СПб., 1868, с. 282

⁴ Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. М., 1987. Т. I–IX, с.264

до своїх рук. Влада видала наказ про амністію і до Москви приїхали опальні бояри та дворяни¹.

Військо Лжедмитрія I наближалося до столиці. Серед мешканців Москви це викликало хвилю заворушень. Військові намагалися відновити порядок в столиці, а новий цар зачинився в Кремлі. Сучасники свідчили, що «в Москве более страшились жителей, нежели неприятеля или сторонников Димитрия». ²

На початку липня 1605 року самозванець увійшов до Москви. Ворота фортеці Кремля опинилися відкритими завдяки супротивникам царя. Богдан Бельський підтвердив мешканцям Москви, що заповнили майдан перед Кремлем, що очільник війська загарбників є справжнім сином Івана IV. Дружину Бориса Годунова та його сина було вбито. Патріарха Іова було позбавлено чину, заарештовано та вислано до віддаленого монастиря³.

Правління Бориса Годунова скінчилося.

За час свого правління Борис Годунов зробив багато для розбудови держави. Він зумів розширити кордони країни на сході та півдні, повернув втрачені під час лівонської війни землі на заході. Цар встановив дружні стосунки з Кримом, Османською імперією, уклав довгострокове перемир'я з Річчю Посполитою⁴.

Годунов був ініціатором розбудови столиці. За часів його правління була побудована нова зубчаста стіна навколо Кремля, в самому Кремлі з'явився водогін, оновлені торгові ряди в Китай-городі, міст через Неглінну.

Було засновано цілу низку нових міст та містечок на півдні держави та її східних околицях.

У внутрішній політиці цар орієнтувався на потреби феодалів. Для того, щоб ним догодити він проводив політику закріпачення селян. Саме це й стало

¹ Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века.– Л., 1985, с.186

² Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. М., 1937, с. 105

³ Богуславский В.В., Бурминов В.В. «Русь Рюриковичей», г. Москва 2005г, с.116

⁴ Козляков В.М. Борис Годунов: Трагедия о добром царе. - М.: Молодая гвардия, 2017, с.216

його фатальною помилкою. Державна політика викликала хвилю спротиву серед народу. Почалися народні повстання, які зрештою перетворилися на селянську війну. Цією ситуацією скористався самозванець, який з допомогою козаків та повсталих селян зумів захопити владу в країні.

ВИСНОВКИ

Період кінця XVI – початок XVII століття був непростим в історії Московської держави. Після смерті жорстокого тирана Івана IV престол успадкував його син Федір. На відміну від свого батька, він був людиною м'якою, позбавленою політичних амбіцій. Всіма державними справами займався його фактичний співправитель – Борис Годунов. Він відрізнявся енергійністю та надзвичайною працездатністю. Син дрібного провінційного поміщика зробив блискучу кар'єру. Завдяки своїм талантам, він зумів стати довіреною особою царя Івана, а потім і його сина Федора. Ім'ям царя Борис Годунов фактично правив державою.

Одним з найвидатніших його досягнень було заснування патріаршества в Московському царстві. Значення цієї події важко переоцінити. Московська держава підвищила свій статус серед інших країн. Перемовинами з вселенським патріархом Ієремію керував Борис Годунов. Він зумів розробити і втілити у життя переможну стратегію, досягти результату. Московський патріархат і сьогодні посідає гідне місце серед автокефальних православних церков світу.

Значних успіхів Борис Федорович досягнув і в зовнішній політиці. За часів його правління було визначено основні вектори та характер політики держави щодо стосунків з іншими країнами, напрямки для розширення кордонів. Він сприяв розширенню кордонів держави на південь та схід. За його правління було засновано цілу низку фортець на півдні країни, що дозволило спокій на кордонах. Наявність стратегічно важливих фортець зробило можливим подальшу експансію на південь.

Ще за часів Івана IV робилися спроби для розширення кордонів Московської держави у східному напрямку. Але вони мали розвідницький характер. Період правління Бориса Годунова можна вважати початком активної експансії на Схід. Було захоплено землі Сибірського ханства. Вже з 1600 року московські царі почали отримувати данину від територій за Уральськими горами. На березі річки Обь було засновано багато нових поселень, що стали зручними плацдармами для просування на багаті ресурсами території. Сибір та

Далекий Схід і сьогодні є одним з найбільших у світі джерелом корисних копалин – основи економіки спадкоємиці Московської держави Російської Федерації.

Досягненнями Бориса Федоровича у внутрішній політиці можна вважати його вклад у розбудову столиці. Гідним уваги є й те, що за часів його правління розвивалися старі та засновувалися нові міста. Рівень урбанізації Московської держави значно виріс.

Розвиток торгівлі позитивно впливав на економіку країни та встановлення більш тісних зв'язків з іншими державами.

Борис Годунов розумів значення обміну знаннями з іншими країнами. Для переймання досвіду інших держав, він запрошував до Московського царства іноземних спеціалістів: медиків та архітекторів. Значним був його вклад у розвиток освіти та типографської справи. Він був одним з перших правителів, хто почав відправляти дітей на навчання в інші країни.

Не можливо оминати увагу ще одну важливу подію періоду правління Бориса Годунова. Заборона переходу селян від одного землевласника до іншого не була новою практикою. До таких заходів вдавався ще Іван IV. Але за правління Бориса Годунова це стало постійною практикою, позбавивши селян права переходу від одного поміщика до іншого за власним бажанням на майже 300 років. Більша частина населення втратила особисту свободу, стала майже безправною. У далекій перспективі це стало причиною повільного розвитку промисловості в країні. Аграрний сектор економіки Російської Федерації є значним і сьогодні.

Борис Федорович Годунов був першим обраним царем Московської держави. Це для нашого часу нема нічого дивного у тому, що голову держави обирають. Для Московського царства кінця XVI століття це було абсолютно новою практикою. Звісно, не було чіткої процедури виборів. Самі вибори відрізнялися від звичних нам. Проте, є й знайомі нам риси: передвиборча агітація, боротьба кількох кандидатів, інтриги, підкуп виборців. Обрання

Бориса Федоровича Годунова на царство було першим досвідом проведення виборів у Московській державі.

Ігнорування інтересів найбільшої соціальної групи держави призвели до активізації масового селянського руху проти влади. Уособленням влади був правитель. Бориса Годунова люди звинувачували у всіх негараздах. Це призвело до цілої низки збройних повстань. Вони не мали чіткої мети. Цим скористувався Лжедмитрій I, який за підтримки поляків, козаків та повсталих селян зумів захопити владу в країні.

Правління Бориса Годунова є дуже важливим періодом в історії Московської держави. Перетворення, що відбулися в країні, обумовили напрямок її розвитку на декілька наступних століть.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией, т. 2. СПб., 1832 – 548с.
2. Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI - начала XVII в. М., 1967 – 542с.
3. Археографический ежегодник М. - 1966 г. – 456с.
4. Белокуров С. Разрядные записки за Смутное время. М., 1907, - 342с.
5. Богуславский В.В., Бурминов В.В. «Русь Рюриковичей», г. Москва 2005г, - 600с.
6. Боханов А. Н. Борис Годунов. — М.: Вече, 2012. — 352 с.
7. Валишевский К. «Смутное время» г. Москва, 1993г. – 313с.
8. Вестник Европы, // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — Київ : ВЦ «Академія», 2007. — Т. 1 : А — Л. — С. 172.
9. Вестник Западной России, т. II, кн. 6. Вильно, 1866, - 196с.
- 10.Временник Ивана Тимофеева / Подг. к печ., пер. и коммент. О. А. Державиной. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1951.- 512с.
- 11.Государственная Публичная Библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, собр. Эрмитажн., д. 390, л.24
- 12.Гумилев Л. От Руси к России. М.: «Издательство АСТ», 2002. – 512с.
- 13.Донесение М. Шиля о поездке в Москву (1598 г.). М., 1875 – 30с.
- 14.Древняя Российская Вивлиофика, ч. VII, Москва, 1791 г – 501с.
- 15.Зарезин М. «Последние Рюриковичи и закат Московской Руси», Изд. «Вече», 2020, - 543с.
- 16.Зимин А.А. В канун грозных потрясений. М., 1983, - 333с.
- 17.Исаак Масса. Краткое известие о Московии в начале XVII в. Перевод, примечания и вводная статья А. А. Морозова; перевод стихов В. А. Зоргенфрея. — М.: ОГИЗ - Гос. социально-экономическое изд-во, 1937. — 208, [12] с.

18. Исторический архив, т. IV. М.-Л., 1949, с. 30-37; ср.: Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. СПб., 1906, - 294с.
19. Карамзин, Николай Михайлович (1766-1826). История Государства Российскаго. Санктпетербург: печатано в Военной типографии Главного штаба Его Императорскаго Величества, [1816]-1817. Т. 6. 1817
20. Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. М., 1987. Т. I–IX. М.: Мысль, 1987. — 432 с
21. Козляков В.М. Борис Годунов: Трагедия о добром царе. - М.: Молодая гвардия, 2017, - 311с.
22. Закрепощение крестьян и классовая борьба в России во второй половине XVI в. / Ред. В. И. Шунков; Институт истории СССР АН СССР. — М.: Наука, 1970. — 368 с
23. Костомаров Н.И. Господство дома св. Владимира: Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Воениздат, 1993. – 767с
24. Кушева Е.Н. К истории холопства, - 368с.
25. Летопись занятий Археографической комиссии, вып. IX. СПб.; Пр.; Л., 1862—1929. Т. 1—35. ... М., 1986
26. Материалы по истории СССР (XV-XVII вв.), вып. 2 – 428с.
27. Морозова Е.Н. Смутное время в России. М.: 2002. – 354с.
28. Морозова Л.Е. Два царя: Федор и Борис: Канун Смутного времени. Москва: ООО «ТИД «Русское слово - РС», 2006 - 416 с.
29. Озерский, В.В. Правители России. От Рюрика до Путина. История в портретах. - 2-е изд. - Ростов н/Д: Феникс, 2004. - 347 с.
30. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. I. СПб., 1890 – 455с.
31. Платонов С. Ф. Борис Годунов. Пг., 1921 – 157с.
32. Полное собрание русских летописей, т. XIV. М., 1965, - 288с.
33. Вопросы истории, 1971, № 5 – 149с.

34. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. 1. СПб., 1854, - 1228с.
35. Попов А. Н. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в Хронографы. М., 1869 – 253с.
36. Проезжая по Московии. Россия в мемуарах дипломатов.– М., 1991. – 654с.
37. Псковские летописи, вып. 2. М., 1955 – 370с.
38. Рапов О.М., Вдовина Л.Н., Федоров В.А. и др. История России в лицах: с древности до наших дней. Биографический словарь. - Москва: Русское слово, 1997. - 544 с.
39. Разрядные книги 1598-1638 гг. [Текст]. - Москва : [Ин-т истории СССР], 1974. - 398 с
40. Русская историческая библиотека, т. XIII, СПб., 1872. – 592с.
41. Русский архив, 1910, № II Москва : Университетская типография (Катков и К°), 1863-1917. – 657с.
42. Самоквасов Д. Я. Архивный материал, т. 2, ч. 2. М., 1909, -. 450с.
43. Сахаров А.Н. Смута в Московском государстве. М.: «Современник» 1989г. – 576с.
44. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. - СПб., 1867-1916. - 137 т
45. Сказания Авраамия Палицына. М.- Л., 1955, - 214 с.
46. Сказания современников о Дмитрие Самозванце, т. III. СПб., 1832, - 429с
47. Скрынников Р. Г. Борис Годунов.- М.: Наука, 1978. – 192с.
48. Скрынников Р. Г. Святители и власти. – Л., 1990 – 352с.
49. Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века.– Л., 1985 – 328с.
50. Соборное определение об избрании царём Бориса Фёдоровича Годунова – 1598 года //Российское законодательство X-XX веков: в 9 т. Т.3. Акты Земских соборов. М., 1985. С.36-42
51. Собрание государственных грамот и договоров, ч. II. М., 1819 – 540с.

52. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. История России с древнейших времен. Т. 8. / Отв. ред. Ковальченко И.Д., Дмитриев С.С. – М., 1989. – Кн. 4 – 751с.
53. Терновский Ф. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение к Древней Руси. Киев, 1875 – 999с.
54. Тихомиров М. Н. Российское государство XV-XVII вв. М., 1973 – 432с.
55. Толстой Ю. Первые 40 лет сношений между Россией и Англией. СПб., 1875 – 563с.
56. Угличское следственное дело о смерти царевича Дмитрия 15 мая 1591 г., ч. II. М., 1913 – 214с.
57. Ульяновский В. И. Смутное время. – М.: Европа, 2006. – 448 с.
58. Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрие Самозванце, ч. 1. СПб., 1868 – 299с.
59. Учен. зап. Ин-та истории РАНИОН, т. IV. М., 1929, - 1926 статей
60. Центральный государственный архив древних актов, 3/А, 28, Австрия
61. Центральный государственный архив древних актов, ф. 181, № 141.
62. Центральный государственный архив древних актов, ф. Соловецкого монастыря, № 211, оп. 1, № 3, л. 8-8 об
63. Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1893, кн. 1
64. Чтения в Обществе истории и древностей истории, 1897, кн. 1
65. Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1907, кн. 2
66. Флетчер, Джайлс (ок. 1549-1611). О государстве русском [1591 г.] = (Of the Russe common wealth) / Джильс Флетчер; Под ред. кн. Н.В. Голицына. - Санкт-Петербург : АО типографского дела в Спб.(ГЕРОЛЬД), 1911. - 184 с.
67. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI - начале XVII в. М., 1973 – 224с.
68. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Одесса, 1912 – 208с.
69. *Elementa ad fontium editiones*, t. IV. Romae, 1961, p. 217. 124

70. Письмо Л. Паули (апрель 1588 г.). — Haus-, Hof-und Staatsarchiv. Wien, Russland I, Fasz. 2, 1588, fol. 56,
71. Historia Russia monumenta, t. II. СПб., 1841, с. 2-3.
72. Борис Годунов использовал PR-технологии в предвыборной борьбе [Электронный ресурс]//Город Москва/ В.Н. Рогоза. Москва, 2010. Дата обращения: 21.03.2021 URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/litenc>,
73. Общий обзор Бориса Годунова. [Электронный ресурс]: электрон. путеводитель / В.С. Блеклов. Дата обращения: 14.04.2021 URL: <http://slovari.yandex.ru/dict/litenc>

РЕЗЮМЕ

дипломної роботи

на тему: «Правління Бориса Годунова(1584-1605)»

студента історичного факультету

Чермашенцевой Наталії Олексіївни

У дипломній роботі представлено результати дослідження періоду правління Бориса Годунова (1584-1605). У першому розділі надано коротку біографічну довідку, охарактеризовано основні етапи сходження Бориса Годунова кар'єрними сходженнями, процес встановлення патріаршества в Московській державі, основні напрямки зовнішньої та внутрішньої політики, розглянуто обставини загибелі царевича Дмитра. Другий розділ присвячено періоду царювання Бориса Годунова. Увагу сконцентровано на процесі обрання нового царя, основних напрямках внутрішньої та зовнішньої політики, розгортанню селянського повстанського руху. Окремий підрозділ присвячено появі Лжедмитрія I. Надані короткі відомості про особу самозванця, пошук ним союзників та початок походу на Москву.

Ключові слова: Московська держава, цар, патріаршество, Земський собор.

RESUME
of the Diploma Thesis
on the topic: “Reign of Boris Godunov(1584-1605)”
of the student of the School of History
Chermashentseva Natalya

The thesis presents the results of a study of the reign of Boris Godunov (1584-1605). The first section provides a brief biographical information, describes the main stages of Boris Godunov’s career, the process of establishing patriarchy in the Moscow state, the main directions of foreign and domestic policy, considered the circumstances of the death of Prince Dmitry. The second section is devoted to the reign of Boris Godunov. Attention is focused on the process of electing a new king, the main directions of domestic and foreign policy, the development of the peasant insurgent movement. A separate section is devoted to the appearance of False Dmitry I. Brief information about the identity of the imposter, his search for allies and the beginning of the campaign in Moscow.

Key words: Moscow state, king, patriarchate, Zemsky Sobor